

Милан ГУЛИЋ*

Институт за савремену историју
Београд

СРПСКИ ДОБРОВОЉЦИ И СОЛУНСКИ ФРОНТ**

Анстракт: Када су крајем 1915. и почетком 1916. окупиране српске краљевине Србија и Црна Гора, преостала српска војска нашла се на територији Грчке. Уз помоћ савезника је опорављена, опремљена и реорганизована, а затим пребачена на Солунски фронт у првој половини 1916. С обзиром на то да је државна територија била окупирана, једини извор њеног попуњавања постали су добровољци. Онима који су се са српском војском повукли преко Албаније придружили су се хиљаде нових, који су пристизали са Источног фронта, из Сјеверне Америке, а у мањем броју из других дијелова свијета. Кроз рад пратимо три војне формације српске војске које су у потпуности или у значајној мјери биле састављене од добровољаца, како грађана Србије, који из различитих разлога нису подлегали војној обавези, тако и од страних држављана, махом српске националности, који су се ставили на расположење Србији. Чланак је заснован на објављеним и необјављеним документима, стручној литератури и мемоарским дјелима.

Кључне ријечи: Солунски фронт, добровољци, Добровољачки одред, Батаљон Срба добровољаца, Југословенска дивизија.

Abstract: When in late 1915 and early 1916 the Serbian kingdoms of Serbia and Montenegro were occupied, the remaining Serbian army was in the territory of Greece. With the Allies' help, the army recovered, was equipped and re-organised, and transferred to the Salonika Front in the first half of 1916. As the state territory was occupied, volunteers became the only source for replenishing the army. Those who withdrew through Albania together with the Serbian army were joined by thousands of new soldiers, arriving from the Eastern Front, North America and, in smaller numbers, from other parts of the world. In this paper, we follow three military formations of the Serbian army entirely or significantly consisting of volunteers, both Serbian nationals, who were not conscripts for different reasons, and foreign nationals, mainly of Serbian ethnicity, who put themselves at the service of Serbia. The paper is based on published and unpublished documents, professional literature and memoirs.

Keywords: Salonika Front, volunteers, Volunteer Detachment, Battalion of the Serb Volunteers, Yugoslav Division.

---

* milan.gulic@gmail.com

** Рад је у скраћеној верзији изложен на научном скупу 100 година од пробоја Солунског фронта, који је одржан у Битољу 14–16. септембра 2018.

Солунски фронт је отворен у јесен 1915. у склопу савезничких планова да се помогне Србији, која је нападнута од стране Централних сила. Међутим, савезничка помоћ није дошла на вријеме, нити је пружена у довољној мјери, иако је у Солун стигло око 150.000 војника, над којима је команду имао француски генерал Морис Сарај. Њихова ограничена активност, спорост и одсуство координације са војском Краљевине Србије омогућили су нападачима да пресеку одступницу Србима и натјерају их на повлачење преко неприступачних црногорских и албанских планина. Окупиравши Србију и Црну Гору, Централне силе су се зауставиле на дотадашњој србијанско-грчкој граници, а малобројне савезничке снаге, које су у другој половини октобра распоређене у дијеловима Македоније, повукле су се у Солун. Иако су Британци сматрали да је присуство савезника на Балкану излишно, Французи су инсистирали на задржавању војног присуства у Солуну.¹ Коначно, током децембра 1915. и јануара 1916. договорено је савезничко запосједање Солуна, који би постао центар за даље војне акције на Балкану, и Крфа, на којем би се опорављала и реорганизовала преостала српска војска. Управо су снаге у Солуну постале језгро савезничке Источне армије, а линија досегнута сломом Србије прерасла је у Солунски фронт. Солунски фронт је имао претежно дефанзивну улогу, а утврђен је како би се онемогућио продор Централних сила према Грчкој. Са друге стране, продор у Грчку није био нарочито потребан Централним силама. За њих је било корисније да, због бугарског притиска, у Солуну остану значајне савезничке трупе, које не би могле да буду пребачене на Западни фронт.

Послије војничког слома у јесен и зиму 1915, постало је јасно да измученој и десеткованој српској војсци очајнички треба попуна, али да окупирана Србија није у могућности да је пружи. Због тога је већ у прољеће 1916. отпочело интензивно прикупљање добровољаца на Источном фронту. Од некадашњег Добровољачког одреда формирана је Прва српска добровољачка дивизија, а иза читаве добровољачке акције у Русији стајао је цар Николај II Романов, који је осигурао финансијску и сваку другу помоћ. Колики је значај придаван добровољачком питању на Источном фронту свједочи и то што су Дивизију обишли и руски цар и председник Министарског савета Краљевине Србије Никола Пашић. Са друге стране, на Западу су постојали многи проблеми у погледу прикупљања добровољаца. Прекоокеанске земље су тада биле неутралне, док су европски савезници сматрали да је Солунски фронт периферан и да се све снаге морају ангажовати на најважнијем – Западном фронту.²

¹ М. Алимпић, *Солунски фронт*, Београд 1967, 7–28; П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, Београд 1984, 22–29.

² М. Гулић, *Бокељи на страни Србије у Првом свјетском рату*, Херцег Нови 2015, 61.

Добровољачки одред

На Крфу је у прољеће 1916. извршена реорганизација српске војске. Укинута је подјела на позиве, а од некадашњих 13, формирано је шест пјешадијских дивизија. Осим тога, као посебна формација остала је Коњичка дивизија, а добровољци су разврстани у двије формације – Добровољачки одред, под командом потпуковника Војина Поповића, званог Војвода Вук,³ и Батаљон Срба добровољаца.⁴ Према подацима од

³ Војин Поповић је рођен 9. децембра 1881. у Сјеници, од оца Алексе и мајке Стане. Основну школу и гимназију завршио је у Крагујевцу, а 1899. је постао питомац 32. класе Ниже школе Војне академије. Добио је чин потпоручника 1901, а по завршетку школовања постављен је за командира вода у 18. пешадијском пуку на Топчидеру. У прољеће 1905. укључио се у четничку акцију у Македонији и убрзо учествовао у борби код Челопека. У балканским ратовима његова чета је садејствовала Дунавској дивизији у Кумановској бици, а затим, као претходница Прве армије, наставила продор према Овчем Пољу и прва ушла у Велес. На почетку Великог рата постављен је за команданта Јадарског добровољачког одреда, који је формиран у Ваљево, а састојао се од двије чете са укупно око 500 бораца. Одред је, у саставу Треће армије, учествовао у биткама на Церу и на Дрини. Борио се око Лешнице и Видојевице, код Богићевића куле, Завлаке, Грушића и Јеринића аде. У тим борбама Јадарски одред је десеткован, а Војвода Вук тешко рањен. Послије опоравка, јануара 1915. у Крагујевцу је формирао Први добровољачки батаљон са око 1.000 бораца, који је распоређен у рејону Валандова и Криве Паланке, са циљем да брани границу према Бугарској. Када је августа 1915. од два добровољачка батаљона формиран Добровољачки одред, постављен је за његовог команданта. Пошто је Бугарска напала Србију октобра 1915, Добровољачки одред, са око 4.000 бораца, водио је жестоке борбе код Чемерника, на Гациној пољани, Грамади и Малом врху, а затим је пружао заштиту српској војсци у одступању према јадранској обали. Послије реорганизације на Крфу, Добровољачки одред је упућен на Солунски фронт у прољеће 1916. На челу Одред борио се на Кајмакчалану, Сивој стени и Груништу, а погинуо је 29. новембра 1916. године на Црном камену. Носилац је Ордена Карађорђевог звезде са мачевима III и IV реда, Златне медаље за храброст, Медаље за војничке врлине, Споменице на рат 1912. године, Споменице на рат 1913. године и руског Ордена Светог Станислава III степена (Б. Ђ. Поповић, *Војин Поповић – Војвода Вук (Сјеница, 9. децембар 1881 – Груниште, Битољ, 29. новембар 1916)*, Добровољачки гласник 8 (1996) 95–103; Н. Ђ. Марческу, *Потпуковник Војин Поповић – Војвода Вук*, Добровољачки гласник 24 (2004) 97–100; П. Јеринић, *Војин Поповић – живот посвећен отаџбини*, Добровољачки гласник 28 (2006) 163–171; Н. Ј. Мариновић, *Војвода Вук: пешадијски потпуковник Српске војске Војин Поповић*, Београд 2006; П. Павловић, Н. Пешић, *Ратни добровољци на Солунском фронту и у ослобођењу отаџбине*, Београд 2008, 224–226; Н. Пешић, В. Голубовић, П. Павловић, *Војвода Вук: ратничка легенда*, Нови Сад/Београд 2016).

⁴ Војни архив (ВА), Пописник 3 (П–3), кутија 111, фасцикла 1, документ 7; *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, XV, 1916. година: реорганизација српске војске на Крфу и пребацавање у Солун и околину*, Београд 1929, 6–13; П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, 38; С. Скоко, *Бој на Кајмакчалану*, Србија 1916. године, Београд 1987, 33–63, 281; Ж. Живуловић Серафим, *Напред у отаџбину: пробој Солунског фронта*, Београд 2017², 20.

23. марта 1916, након војничког слома Србије, у логору Говино (Гувија) на Крфу нашло се 1.894 добровољца. Од тога броја, 1.564 су били држављани Аустроугарске (82,6%), а 330 држављани Србије (17,4%). Међу аустроугарским држављанима, 708 су били ратни заробљеници са Балканског фронта, 520 ратни заробљеници са Источног фронта, 183 добровољци из Сјеверне Америке, а 153 су се затекли у Србији на почетку рата и пријавили се као добровољци. Сви они су сврстани у Добровољачки одред, формиран августа 1915, који је у данима слома Краљевине Србије водио жестоке борбе у рејону Власине, а затим штитио одступницу војсци, која је кренула у повлачење преко Црне Горе и Албаније. Добровољачки одред је, последице реорганизације, имао три батаљона и Митраљеско одељење и разврстан је у Вардарску дивизију у саставу Треће армије. Његовим Првим батаљоном командовао је мајор Душан Јездих, Другим мајор Радоје Пантић, а Трећим капетан Милорад Павићевић. Батаљони су имали по око 560 бораца, Митраљеско одељење 58, комора 148, а читав Добровољачки одред укупно 1.882 припадника. Између 18. априла и 7. маја 1916. Добровољачки одред је пребачен на Солунски фронт. Дана 23. маја размјештен је у области Лерина (Флорине), са задатком да спречава кријумчарење оружја, а 26. маја је стао на линију: кота 589 – Горњи Каленик (Ано Калиники) – Доње Клештино (Като Клинес) – Буковик (Оксија). Одред је, према подацима од 13. јула 1916, имао 2.407 припадника „по списку“ и 1.907 „на лицу“.⁵

Добровољачки одред је представљао прву јединицу српске војске која је ступила у борбе на Солунском фронту у вријеме бугарске офанзиве у августу 1916. Непосредно пред бугарску офанзиву, која је потрајала 17–28. августа 1916, Добровољачки одред је био распоређен тако да је Први батаљон затварао путеве на простору Петорак (Трипотамос) – Горњи

⁵ Велики рат Србије, XV, 372, 454; Југословенски добровољци 1914–1918: Србија, Јужна Америка, Северна Америка, Аустралија, Француска, Италија, Солунски фронт, прир. Н. Поповић, Београд 1980, 51; М. Алимпић, *нав. дело*, 124–125; Н. Б. Поповић, *Српска влада и добровољачко питање*, Србија 1916. године, Београд 1987, 193–208; В. Ratković, *Vorbena dejstva srpske vojske na Solunskom frontu 1916–septembra 1918*, *Vojnoistorijski glasnik* 2–3 (1995) 109–139; А. С. Јовановић, *Добровољачки одреди српске војске у I светском рату*, *Добровољачки гласник* 8 (1996) 9–21; Н. Марческу, *Добровољачки одред Војводе Вука на Солунском фронту*, *Добровољачки гласник* 10 (1997) 36–45; А. С. Јовановић, *Војска, добровољци и устаници ослобађају Отаџбину 1918.*, *Добровољачки гласник* 12 (1998) 29–43; V. Ivetić, *Struktura brojnog stanja srpske vojske na Solunskom frontu 1916–1918. godine*, *Vojnoistorijski glasnik* 3 (1998) 122–130; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 58; М. Мицић, *Српско добровољачко питање у Великом рату (1914–1918)*, Ново Милошево/Београд 2014, 65–66; М. Гулић, *нав. дело*, 61–62; Б. Богдановић, *Браћа по оружју*, Београд 2015, 114–115.

Каленик – Доње Клештино – Лажец – Уши – Тумбас – Свилет – Грчка коса, а Трећи батаљон на простору Грчка коса – Попли (Левконас). Други батаљон је био подијељен тако да је једна чета осматрала простор јужно од језера Велике и Мале Преспе, тј. од коте 862 до Остима, док је друга чета била у резерви у Горњем Клештину (Ано Клинес). На зону одговорности Добровољачког одреда на потезу Кременица (Кенали) – Негочани (Ники) Бугари су ударили 17. августа у пет сати изјутра. Већ око шест сати Бугари су заузели Клабучишта (Полиплатано) и продужили напад према Габеру, Гаврановим стенама и Грчкој коси. С обзиром на то да Одред није имао нити једно артиљеријско оруђе, да је био развучен на великом простору, као и да није имао везу ни са једним дијелом српске војске, морао је кренути у одступање према Корчи. Само захваљујући томе што бугарске снаге нису наставиле продор, Одред је избјегао опкољавање и 21. августа стигао у Кожане (Козани), одакле је упућен према Кајлару (Птолемеида), гдје је заноћио, а затим продужио према Бери (Верија).⁶

Добровољачки одред је 26. августа 1916. ушао у састав јединице, која је по свом команданту пуковнику Душану Васићу, названа *Одред пуковника Васића*. Пуковник Васић је команду над том привременом јединицом српске војске преузео 28. августа. Тај „нов јачи“ Одред формиран је по наређењу команданта Треће армије, а чинили су га: Трећи батаљон 14. пешадијског пука, Батаљон Срба добровољаца, Добровољачки одред, Четврти коњички пук, Дивизион армијске коњице, једна брзометна батерија и један вод брдских топова. Задатак му је био да затвори путеве који од Сурувичева (Аминдео) и Кајлара источном страном Островског језера иду ка Острову (Арниса) и Водену (Едеса). Према наређењу Врховне команде, Одред пуковника Васића је, почевши од 9. септембра, требало да пређе под команду Коњичке дивизије. У њеном саставу је учествовао у Горничевској бици (12–16. септембра), која је представљала прву офанзиву и прву побједу српске војске на Солунском фронту. Задатак Одреда пуковника Васића био је да нападне непријатеља на

⁶ ВА, Пописник 3а (П–3а), кут. 73, фас. 4, док. 11; *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, XVII, 1916. година: припреме за офанзиву на Солунском фронту од 17. августа – 14. септембра, заустављање бугарске офанзиве и офанзива српских трупа. Први период: Горничевска битка*, Београд 1929, 1–5, 7–16, 45–47, 190, 207; М. Алимпић, *нав. дело*, 120–121, 126–127, 139; С. Крејаковић, *Кајмакчалан – капија слободе*, Голгота и васкрс Србије 1915–1918, прир. С. Ђурић, В. Стевановић, Београд 1986, 409–419; В. Ratković, *нав. дело*, 122; Н. Марческу, *Добровољачки одред Војводе Вука на Солунском фронту*, 36–38; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 58.

фронту Нови Град (Вегора) – Чалцилар (Филотас) и гони га ка Сурувичеву и Горњим Врбенима (Ксино Неро). Одред пуковника Васића се нарочито истакао другог дана офанзиве (13. септембра) када је, последице жестоких борби, заузео село Елевиш (Левеа) и избио на линију Сурувичево – Сотир (Сотирас). У току четвртог дана офанзиве (15. септембра) Добровољачки одред је помогао да Одред пуковника Васића избије до линије Борешница (Палестра) – Лерин, чиме је угрожено десно крило бугарских снага.⁷

По завршетку борби око Горничева (Кели), добровољци су наставили оружана дејства на Солунском фронту. Дана 17. септембра Одред пуковника Васића је стављен под француску команду, са циљем напада на Лерин. Одмах по заузећу те варошице, Одред би био враћен под команду српске војске. У садејству са Французима, Одред је у пријеподневним сатима тога дана заузео село Арменово (Арменохори). У борбама током 17. и 18. септембра „избачено је из строја“ 103 припадника Добровољачког одреда. Око подне 19. септембра бугарске снаге су удариле на десно крило Коњичке дивизије, тј. на положаје од коте 615 до Борешнице, гдје су били Батаљон Срба добровољаца и Трећи батаљон 14. пешадијског пука. Силина бугарског удара натјерала је на повлачење два француска батаљона, Батаљон Срба добровољаца и Трећи батаљон 14. пука. Само Добровољачки одред потпуковника Војина Поповића „није се ни стопе повукао одржав све непријатељске нападе“. Захваљујући томе, бугарски удар није довео до значајнијих промјена на терену. Међутим, због вишедневног ратовања код припадника Одреда пуковника Васића био је примјетан замор, због чега су његови борци замијењени Французима у јутарњим сатима 21. септембра.⁸

Послије краћег одмора, Добровољачки одред и Батаљон Срба добровољаца, у саставу Коњичке дивизије, смјештени су код села Забрдени (Лофи). Међутим, према наређењу од 26. септембра, обје добровољачке формације враћене су Трећој армији. Добровољачки одред је распоређен на коти 1500, као армијска резерва. Процијењује се да је тада имао око 1.700 припадника (са 1.200 пушака). У току ноћи 27/28. септембра упућен је према коти 1900, док је Батаљон Срба добровољаца

⁷ Велики рат Србије, XVII, 244–246, 284, 387–388, 490–495, 561–568; Н. Марческу, Добровољачки одред Војводе Вука на Солунском фронту, 38–39; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 58–59.

⁸ Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, XVIII, 1916. година: офанзива српске војске на Солунском фронту. Други период: заузеће Кајмакчалана, Старковог гроба и Совичких положаја, Београд 1930, 127–129, 146–149, 176–189, 232.

остао у армијској резерви. Дана 28. септембра наређено је да Добровољачки одред крене према западном дијелу Кајмакчаланана као појачање Дринској дивизији, која је у борбама претходних дана, „изгубивши велики број људи, постала тежак инвалид, неспособна без туђе помоћи за било какве акције“. Добровољци су имали задатак да у ноћи 28/29. септембра замијене десетковани Четврти пешадијски пук Дринске дивизије и укључе се у борбе на планини Нице (Ворас). Одред је стављен у први борбени ред, са задатком „предузимања одсудног напада на Кајмакчалан у циљу дефинитивног протеривања непријатеља“, тј. пробијања линије Вирут – Кочобеј – Кајмакчалан – Старков гроб.⁹

Одсудни напад на Кајмакчалан требало је предузети 30. септембра. Око шест часова изјутра силовита артиљеријска ватра са савезничких положаја најавила је напад. Припадник Добровољачког одреда потпуковник Светислав Крејаковић о том дану је свједочио: „Из наших ровова кроз облаке дима посматрали смо како непријатељеви борци и оружје лете у ваздух заједно са камењем и земљом. Уживали смо у нашем успеху и питали се: *Откуд нама таква убитачна моћ и надмоћност у артиљерији?* Јер се наша артиљерија просто такмичила ко ће више да испали граната тако да је код неких од усијаности дошло и до прскања топовских цеви.“ Каква се канонада сручила на највиши врх планине Нице најбоље описују ове ријечи: „Кајмакчалан је био сав у диму и експлозији. Високи стуб од експлозија и прашине дизао је се у ваздух и личио је на живи кратер. Уколико је дан више одмицао наша артиљеријска ватра бивала је све силнија. Наши добровољци горели су од нестрпљења да се пође у јуриш.“¹⁰

Послије жестоког артиљеријског удара од раних јутарњих сати, српска војска је у поподневним сатима 30. септембра кренула у јуриш: „Око 4 часа по подне почеше се појављивати, не више појединци, већ читаве групе бугарских војника, како бесциљно лутају положајем, спотичући се преко лешева својих другова и многобројних рупа што их направеше артилериска зрна, не водећи ни најмање рачуна што је цео положај под непрекидном ватром. У моменту те њихове избезумљености, кроз потмулу грмљавину топова, ипак се зачу једно снажно ура, и цео трећи батаљон четничко-добровољачког одреда, са својом 4 четом на челу, коју води резервни поручник и четнички војвода Миливоје Динић, крете на јуриш, повукавши одмах за собом и друга два батаљона, а ови и све

⁹ Исто, 344, 351, 406–410, 412–413, 424–425, 431–441, 456, 468; Југословенски добровољци 1914–1918, 374–376; К. Димитријевић, *Пробој Солунског фронта: јунаци „Српске трилогије“ говоре*, Београд 2014, 130–132.

¹⁰ К. Димитријевић, *Пробој Солунског фронта*, 132–137.

остале трупе, које тог дана нападаху на овај најјачи и најбоље поседнути и брањени бугарски положај. Дотле готово пуст, Кајмакчалан наједаред оживе, јер из његове разривене утробе искочише десетине хиљада људи и устремише се ка његовом врху.“ Како је свједочио добровољац Илија Трифуновић: „После формалног гушања са Бугарима по рововима, које трајаше близу један час, Кајмакчалан тај горди планински титан, *Борисов град*, како га зваху Бугари, беше у нашим рукама“. Српска војска је славodobитно јављала: „Силним напором Дринаца, Дунаваца, Добровољаца и братским напором српских и француских тобџија Кајмакчалан је заузет. Непријатељ је разбијен.“ Кључни удар бугарским снагама на самом врху и током борби за коту 2525 задат је од стране Добровољачког одреда, који је, фактички, овладао Кајмакчаланом, највишим врхом планине Нице, на самој грчко-србијанској граници. Овладавање тзв. Борисовим градом, имало је ванредан симболички значај јер је омогућило да, послвије годину дана, српска војска ступи на дјелић државне територије. Командант Дринске дивизије пуковник Крста Смиљанић истакао је у похвалној наредби: „У последњем ломљењу и побеђивању непријатељских снага и моћи на Кајмакчалану, Добровољачки Одред имао је једну од најзначајнијих и најтежих улога. Припремивши се у току 16-ог септембра 1916. године за велико дело, Добровољци излећу 17. септембра¹¹ из својих ровова а затим у једном јуришу, који изазива поштовање и признање, и налету једноставном и простом, а под јаком непријатељском ватром, избијају и дефинитивно овлађују највишим врхом Кајмакчалана, котом 2525.“¹²

Међутим, успјех на Кајмакчалану није могао бити потпун без овладавања Сивим брегом, тј. Сивом стеном, која је само једним превојем била одвојена од главног гробена Кајмакчалана и на којој су бугарске снаге још раније изградиле солидно заштићене положаје. Стратешки значај Сиве стене порастао је послвије пада Кајмакчалана, пошто је требало да заустави хаотично повлачење бугарских јединица и даљи продор српских снага. Због тога је, како би продор могао бити настављен, српска војска што прије морала овладати Сивом стеном. Тај задатак је дат јединици под командом потпуковника Поповића, па је Добровољачки

¹¹ Ови датуми су по старом календару.

¹² ВА, П–За, кут. 73, фас. 4, док. 9, 11; *Велики рат Србије*, XVIII, 441–442, 446, 495–498; *Југословенски добровољци 1914–1918*, 374–376; И. Ж. Трифуновић, *Крв четника*, Београд 1930, 46–50; С. Крејаковић, *Кајмакчалан – капија слободе*, 416–419; Н. Марческу, *Добровољачки одред Војводе Вука на Солунском фронту*, 39–40; М. Мицић, *Српско добровољачко питање у Великом рату*, 66–68.

одред до вечери 1. октобра заузео четири чуке између Кајмакчалана и Сиве стене. Добровољци су, „са нечувеном жестином и беспримерним полетом“, продужили у ноћи 1/2. октобра ка Сивој стени. Њихови „необично огорчени и крвави јуриши“ на јако утврђени положај Сиву стену, „кога је непријатељ, ограђен препреком од жица, очајнички бранио“, у току 2. октобра, посебно су вриједни помена. О њима свједоче ове ријечи: „Газећи преко лешева палих другова, четници се свом силином сручише на бодљикаве жице и почеше их кидати голим рукама. Прасак многобројних бомби, које противник сручи на главу куражног нападача, направи праву пустош у редовима овога.“ До вечери борбе су стале, а напад није успио. Међутим, услијед губитака које су им нанијели српски добровољци и страха од удара артиљерије, Бугари су пред зору 3. октобра напустили Сиву стену. Захваљујући томе, у српске руке је пала „цела греда Старковог Гроба, као и остали положаји западно од овога“. Међутим, када је свануло видјело се коју су цијену платили добровољци: „Око 180 лешева, међу којима десетак официрских, грозно унакажених, лежало је на жицама и око њих. Било их је више, који су погођени у моменту кад су се прихватили жица, тако и остали стегнувши чврсто својим мртвачким рукама покидане жице.“ Према томе, у освајању Сиве стене Добровољачки одред је имао око 180 мртвих и 250 рањених бораца.¹³

Упркос таквим губицима, Добровољачки одред је наставио са дејствима у правцу Црне реке. Према стању од 7. октобра био је у саставу лијеве колоне Дринске дивизије, која се груписала на десној обали Црне реке од ушћа Строшнице до Крапе и на лијевој обали Беле воде од њеног ушћа у Црну реку до потока Мала река. Лијевом колоном Дринске дивизије командовао је пуковник Драгољуб Костић. Добровољачки одред је 11. октобра на лијевој обали Беле воде, према Будимирцима, одбио један бугарски напад. Према подацима од 13. октобра Добровољачки одред је имао свега 815 бораца,¹⁴ а нове губитке је доживио приликом покушаја освајања једне камените косе 22. октобра. Бугари су одбили напад српских добровољаца, а на попришту битке остали су лешеви погинулих, као и „известан број наших рањених војника“. Извиђачка патрола, коју је предводио каплар Мита Ратковић, неколико дана касније

¹³ ВА, П–3а, кут. 73, фас. 4, док. 9, 11; *Велики рат Србије, XVIII*, 498–507, 533–539; *Југословенски добровољци 1914–1918*, 374–376; И. Ж. Трифуновић, *нав. дело*, 51–54; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 60–61; Ж. Живуловић Серафим, *нав. дело*, 84–88.

¹⁴ *Велики рат за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г.*, XIX, 1916. година: *офанзива српске војске на Солунском фронту 1916 г. Трећи период: операције на Црној реци и заузеће Битоља. Део I: заузеће Тепавачких положаја*, Београд 1930, 110–111, 186–188, 395.

обишла је „место судара“ и извијестила „да су Бугари све наше рањенике зверски мрцварили“. Каплар Ратковић је свједочио „да је једном рањенику забоден пијук у груди, а другом наш бајонет у главу и по положају руку види се, да су се ови несрећници бранили“.¹⁵

Добровољачки одред је, затим, у саставу Дринске дивизије учествовао у борбама на Грунишком вису новембра 1916. Добровољци су, пред добро утврђени Грунишки вис, по јако лошем времену, избили 16. новембра, када су заузети први бугарски ровови. Добровољачки одред је у тим борбама „учинио понова један велики напор, напор који је премашао његову снагу“. Напад је поновљен 19. новембра, када је ослобођено село Груниште, 21. новембра, када је заузето село Будимирци, и 22. новембра. Такође, 24. новембра борци Добровољачког одреда одбили су један силовити бугарски напад. Пуковник Смиљанић је похвалио држање добровољаца: „Одред је тада у мучним и крвавим нападима противу непријатеља знатно надмоћнијег, успео да отме све бугарске предње положаје између р. Беле Воде и Грунишког виси и сатера непријатеља позади његових жичаних препрека. Од жилавог и упорног непријатеља овде је отимао камен по камен, стену по стену.“¹⁶

Наређење да изврши „одсудан“ удар на Грунишки вис Добровољачки одред је добио 25. новембра. У складу са тим, обухватио је десни бок непријатељских положаја на Грунишком вису. Уз добровољце су били припадници Четвртог пешадијског пука и дио припадника Шестог пешадијског пука. Главни напад је ишао преко Црног виси, али под изузетно тешким условима: „Са амбисима, провалијама и одвесним зидовима десне обале Црне реке позади себе, а тучен непријатељском најјачом ватром и обасипан бомбама, Одред ипак успева да избије на Црни вис (Црни камен), грозећи и тукући одатле непријатеља.“ Међутим, на тој коти је настао прави пакао: „Крваво рвање које је потом настало на Црном вису и силни напади и контра-напади одигравани на овом малом парчету земље, а извршавани са очајном храброшћу, прославили су име и јунаштво наших Добровољаца.“ Црни вис је освојен у раним поподневним сатима 27. новембра, чиме је омогућен наставак борби на Грунишком вису.¹⁷

---

¹⁵ Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г., XX, 1916. година: офанзива српске војске на Солунском фронту. Трећи период: операције на Црној реци и заузеће Битоља. Део II: освојење кота 1212 и 1378 и пад Битоља, Београд 1931, 142.

¹⁶ ВА, П–3а, кут. 73, фас. 4, док. 9, 11; Велики рат Србије, XX, 578–579, 649–652, 654–656, 714–716; Југословенски добровољци 1914–1918, 374–376.

¹⁷ Велики рат Србије, XX, 808–809.

Борбе на Грунишком вису биле су свакодневне и кржаве и обично их је прекидала ноћ. Добровољац Илија Трифуновић је касније свједочио: „Оба противника користе ноћ да покопају своје мртве и изнесу рањене, као и да навуку што више бомби и муниције, како би сутра дан, чим зора заруди, обновили борбу са новом жестином. Противници су тако близу један другоме, да им се просто осећа дах. Говоре полако да гласним говором не би један другоме одали своје намере. Бачене бомбе узајамно враћају, грде се и препиру, гину немилице, али ни један не попушта ни за стопу, као да имају намеру да сви изгину. Осећа се мирис крви, који дражи избежумљене противнике на даље крвопролиће, као црвена марама побеснелог бика у циркуској арени. На све стране виде се испревртана људска телеса и просути мозгови по крвавом стењу, али грунишки вис се држи. За њега су сви ти многобројни изгинули људи сасвим незнатна жртва.“¹⁸

Какве су жестоке борбе вођене на Грунишком вису свједочио је др Александар Костић, који је послат као медицинска подршка Добровољачком одреду: „Био сам трупни лекар, видео сам много мртвих и рањених, али никад толико и никад такве ране нисам видео као у боју на Грунишком вису у новембру 1916. године.“ Доктор Костић се сјећао: „Рањеници се чудно понашају: не жале због рана, већ зато што су избачени из строја, из битке... Ране су у почетку биле од метка, шрапнела, бомбе... Битка траје непрекидно 48 часова. За то време, шест пута сам чуо глас војводе Вука: *Јунаци, за мног, Груниште мора бити наше...* Трећег дана борбе – тишина: ни пушка да опали, ништа се не чује, а рањеници долазе... Носе их, вуку, има их на десетине. Нигде пуцања, а толико рањених! У чему је ствар? Шта се збива? Схватио сам то тек кад сам им скинуо одећу – тела избодена бајонетом и ножем. Тог, трећег дана боја, Груниште је било кланица. На Груништу, његовом врху, завијорила се српска застава...“¹⁹

Међутим, Добровољачки одред је платио најскупљу цијену да би овладао Грунишким висом. Током борби за Грунишки вис 29. новембра, када је тежиште напада било на Црном вису, погинуо је командант Одрета потпуковник Војин Поповић. Потпуковник Поповић је претходно рањен у руку, а смртни хитац је добио приликом превијања. Поменути др Костић је свједочио да су војници плакали док су доносили тијело погинулог команданта: „Али, где, каква је то сад поворка, откуда то ридање, тај плач ратника? Шта се догодило са овим неустрашивим људима, који су хиљаду пута гледали смрти у очи и нису устукнули?!

¹⁸ И. Ж. Трифуновић, *нав. дело*, 55–58.

¹⁹ Н. Марческу, *Добровољачки одред Војводе Вука на Солунском фронту*, 42; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 61; А. Ђурић, *Солунци говоре*, Чачак/Крагујевац 2014¹¹, 63–64.

Кога то носе, за ким толико ридање сурових ратника? Спустили су носила и ја подигнем плашт: војвода Вук! Као да је заспао...“²⁰

Послије погибије потпуковника Поповића, команду над Добровољачким одредом преузео је његов близак сарадник и дотадашњи командант Првог батаљона потпуковник Душан Јездих. Под његовом командом, Добровољачки одред је, послвије огорчених вишедневних борби, тек 3. децембра у потпуности овладао Грунишким, Црним и Будимирачким висом и наставио дејства у циљу заузимања Брздасте косе. Налазио се у саставу лијеве нападне колоне Дринске дивизије. Данима су вођене слабе борбе, услијед вијавице и густе магле, а када је предузет одлучујући напад 11. децембра Добровољачки одред је „претрпео озбиљне губитке“.²¹

Потпуковник Јездих је 18. децембра 1916. дао приједлог да Добровољачки одред понесе име погинулог команданта Војина Поповића, тј. да постане „Добровољачки одред Војводе Вука“. Умјесто тога, а упркос томе што се „у свим досадањим борбама у којима је учествовао показао достојан сваке хвале“, 21. децембра 1916. донијета је одлука да се Добровољачки одред „привремено расформира“. Такво наређење српске Врховне команде донијето је с обзиром на чињеницу да је, послвије свих наведених борби, Одред спао на 396 бораца. За утјеху је остала похвала да су у свим тим борбама добровољци „понова дали доказа своје велике храбрости, крајњег и беспримерног пожртвовања и оданости нашем великом делу.“ Истом наредбом расформирани су четврти пукови у свим дивизијама, а њихово, као и људство расформираног Добровољачког одреда, употребљено је за попуњу Треће армије.²²

Међутим, командант Треће армије је у два наврата молио да Добровољачки одред остане посебна јединица под командом потпуковника Душана Јездиха. Два дана послвије одлуке о расформирању, 23. децембра 1916, затражио је да се Одред „преформира“ у два батаљона са по двије чете. Затим је 6. јануара 1917. затражио да „Добровољачки одред и даље остане као засебна јединица са својим митраљеским одељењем с тим, да се

---

²⁰ *Велики рат Србије*, XX, 850–851, 859–863; А. Ђурић, *нав. дело*, 64–65; С. Крејаковић, *Погибија војводе Вука на Груништу*, Голгота и васкрс Србије 1915–1918, прир. С. Ђурић, В. Стевановић, Београд 1986, 420–425; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 61–63.

²¹ *Велики рат Србије*, XX, 908, 913–917; 992–993, 997–998.

²² *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г.*, XXI, 1916 и 1917. година: *рововска војна српске војске на Солунском фронту. I период рововске војне*, Београд 1931, 21–23; *Југословенски добровољци 1914–1918*, 74–79; *Прелазак српске војске са четворне на тројну формацију*, Добровољачки гласник 28 (2006) 162; М. Алимпић, *нав. дело*, 246; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 63–64, 311, 318, 326; М. Гулић, *нав. дело*, 62.

преформира у један батаљон од 4 чете“. Без обзира на то, Врховна команда је остала неумољива и Добровољачки одред је нестао као посебна јединица српске војске. Са фронта је повучен 12. јануара, када је одмарширао у армијску резерву у Петалино. Добровољачки одред је расформиран до 27. фебруара 1917, а његовим људством и старјешинским кадром попуњени су Четврти и Шести пешадијски пук.²³ Митраљеско одељење Добровољачког одреда названо је Дивизијско митраљеско одељење и стављено под непосредну команду Дринске дивизије, док је Вод коњаника упућен у армијски Штаб. Штаб Добровољачког одреда у вријеме расформирања налазио се код Скочивира, „због ликвидације несвршених послова“.²⁴

На крају дјеловања сабрани су и губици Добровољачког одреда на Солунском фронту. Утврђено је да је у периоду од 14. априла 1916. до 13. јануара 1917. „из строја избачен“ 1.141 припадник. Међу њима је било 38 официра, 146 подофицира и 957 каплара и редова. Погинулих је било 298, рањених 808, несталих 34, а један добровољац је побјегао. Међу официрима је 12 погинуло, а 26 рањено, међу подофицирима је било 34 погинулих, 109 рањених и тројица несталих, а међу капларима и редовима погинуло је 252, рањено 673, док је 31 нестао, а један побјегао.²⁵

Батаљон Срба добровољаца

Јануара 1916. војнички слом је доживјела и друга нововјековна српска држава – Краљевина Црна Гора. У низу проблема насталих њеним поразом, поставило се питање шта ће бити са добровољцима у редовима црногорске војске. Према договору између краља Николе I Петровића Његоша и регента Александра Карађорђевића, сви црногорски добровољци требало је да се придруже војсци Краљевине Србије. Скоро

²³ Треба напоменути да је дио бораца расформираног Добровољачког одреда тешко прихватио нестанак војне формације којој су припадали. Један дио људства је захтијевао да буде пребачен у Батаљон Срба добровољаца, а дио је изјављивао да више не жели да служи у српској војсци. Њихово мијешање са припадницима Батаљона Срба добровољаца није разматрано, а свака недисциплина и одбијање наређења строго су кажњавани. Такође, добровољци страни поданици, који су се показали као „упорни и непослушни“, упућивани су у Заробљеничку команду (ВА, П–3а, кут. 14, фас. 5, док. 5).

²⁴ *Велики рат Србије*, XXI, 36, 137, 149–150, 489–491.

²⁵ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г.*, XXIII, 1917. година: *рововска војна српске војске на Солунском фронту. Други период рововске војне: дефанзива српске војске*, Београд 1933, 662–669.

2.000 добровољаца из Црне Горе стављено је на располагање србијанској војсци у Љешу. Око 420 добровољаца, који нису жељели да прате пут војске из Србије, италијанским бродовима је пребачено на Липаре у Тиренском мору, док су остали у Драчу укrcани на двије лађе и пребачени на Крф. Послије краћег опоравка, некадашњи црногорски добровољци добили су могућност да се определијеле какав ће бити наставак њиховог ратног пута. Чак 1.099 бораца се одлучило за приступање француској војсци,²⁶ 250 је одбило да приђе било којој зараћеној страни, док је 179 добровољаца, махом Херцеговаца и Далматинаца, ступило у редове једине преостале српске војске.²⁷

Према наређењу од 29. марта 1916, од 179 добровољаца из редова црногорске војске требало је формирати један добровољачки полу-батаљон са двије полу-чете. Прва полу-чета била би састављена од бораца некадашњег Билећког батаљона (106 припадника), а друга полу-чета од бораца некадашњих Бокелског (26), Гатачког (32), Требињског (три) и Црногорског батаљона (12). За привременог команданта полу-батаљона одређен је мајор Љубиша Борисављевић. Замишљено је да полу-батаљон буде под командом заповједника Добровољачког одреда, а да читав Одред уђе у састав Вардарске дивизије. Међутим, 15. априла је првобитно наређење измијењено. Одустало се од формирања полу-батаљона и наређено да Срби добровољци остану у саставу једне чете. Такође, одустало се од њиховог укључивања у Добровољачки одред, па су остали у саставу Прве армије.²⁸ Пошто је број добровољаца у наредних неколико недјеља порастао на 320, дана 25. априла 1916. донијета је одлука о формирању полу-батаљона. Као посебна јединица почео је да дјелује 27. априла. Пристизањем већег броја добровољаца из Француске, број припадника полу-батаљона је порастао на 560, па је 30. априла од

²⁶ Према подацима с краја маја 1916, под француском командом је било шест официра, пет подофицира и 953 редова, махом Херцеговаца и Бокелја. Од тог људства је формиран један батаљон са пет чета, који је послат на фронт код Ђевђелије. На захтјев добровољаца, омогућено им је да на капама носе црногорски грб, а назив њихове јединице требало је да буде Црногорски батаљон. Такав назив би, сматрали су Французи, гарантовао нешто бољи третман у случају заробљавања, јер би се блаже поступало са Црногорцима, него са аустроугарским држављанима (ВА, П-3, кут. 111, фас. 1, док. 8).

²⁷ *Југословенски добровољци 1914–1918*, 46–51; П. Р. Јовић, Н. Б. Поповић, *Добровољци 1912–1918. Најхрабрији међу храбрима*, II, Београд 1989, 31–35; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 312.

²⁸ ВА, П-3а, кут. 112, фас. 1, док. 6–7; ВА, П-3а, кут. 140, фас. 4, док. 22; ВА, П-3а, кут. 160, фас. 5, док. 12–13; *Југословенски добровољци 1914–1918*, 52–55; М. Мицић, *Српско добровољачко питање у Великом рату*, 70–72.

Врховне команде затражено да полу-батаљон прерасте у батаљон. Већ сутрадан, Врховна команда је то одобрила и тако је 1. маја 1916. настала посебна јединица у оквиру српске војске под именом Батаљон Срба добровољаца. Батаљон је смјештен у логору недалеко од Ипсоса.²⁹ Распо-ређен је у Вардарску дивизију, али је крајем јуна изашао из њеног састава.³⁰

Батаљон је, најприје, коришћен за потребе позадине, а у љето 1916. убачен је у борбена дејства. Тада је имао четири чете са око 700 бораца и, под командом првог заповједника Батаљона пуковника Алимпија Марјановића, затварао је правце од Охрида, Ресена и Москопоља ка Корчи, тј. посјео је положаје западно од зоне одговорности Добровољачког одреда.³¹ Под командом другог заповједника капетана Милутина Николића водио је жестоке борбе 17–27. августа, „када је непријатељ предузео изненадан напад“, а Батаљон „неустрашиво и победоносно ишао из борбе у борбу, из победе у победу, дајући небројене доказе своје беспримерне храбрости и пожртвовања“. Задатак Батаљона је био да затвори правце који воде ка Острову и Водену. Друга чета Батаљона Срба добровољаца водила је жестоке борбе са Бугарима више од осам сати и створила могућност да се Батаљон из Корче „благовремено и у реду са великог фронта повуче“.³²

Батаљон је у силовитом маршу за десет дана прешао 300 километара и стигао у село Катраницу (Пирги) и ушао у састав Одред пуковника Васића. Учествовао је у борбама око Островског језера и Лерина 12–20. септембра 1916. Током српске офанзиве, која је отпочела 12. септембра, Одред је овладао селом Елевиш, а 13. септембра заузео Нови Град и Суровичево. У свом даљем наступању 14. септембра је отјерао непријатељске снаге са Кирли-Дербенда, а 15. септембра заузео косу сјеверно од коте 615 и образовао фронт на линији Горњи Врбени – жељезничка пруга. У даљем напредовању Батаљон Срба добровољаца је заузео село Борешницу и прешао Јелашку реку. Почевши од 18. септембра имао је задатак да садејствује француском 175. пуку у нападу на село Петорак. Прецизније, Батаљон је требало да служи као ослонац за напад француског пука и „да га по потреби потпомаже ватром“. Француски

²⁹ ВА, П–3, кут. 111, фас. 8, док. 6; ВА, П–3а, кут. 160, фас. 5, док. 15; *Велики рат Србије*, XV, 152–154.

³⁰ ВА, П–3, кут. 111, фас. 8, док. 6–7; ВА, П–3а, кут. 112, фас. 1, док. 8.

³¹ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, XVI, 1916. година: *излазак на Солунски фронт и почетак операције српске војске (од 17. VI до 16. VIII)*, Београд 1929, 1–2, 338–339.

³² *Велики рат Србије*, XVII, 98–105, 172, 205–206; *Југословенски добровољци 1914–1918*, 56–60; П. Р. Јовић, Н. Б. Поповић, *нав. дело*, 38–39.

напад је почео 19. септембра, али је убрзо све пошло по злу. Већ око подне дијелови француских снага су се поколебали и „у паничном бегству“ кренули назад ка коти 615, успут „бацајући оружје – спрему“, засипани артиљеријом са бугарских положаја. Када су Французи побјегли, Батаљон Срба добровољаца је дочекао бугарски удар. У жестоким борбама погинуо је и командир Прве чете Батаљона капетан Милорад Марковић.³³

О жестини борби које је Батаљон Срба добровољаца водио 19. септембра свједоче ријечи његовог команданта капетана Николића: „Овог дана војници и официри показали су чуда од храбрости, презирање од смрти јуришавши под најјачом артиљеријском ватром борећи се са бугарском коњицом у мјешави.“ Батаљон Срба добровољаца је истакнут и у наредби Врховне команде: „Одајући пуно признање и захвалност на овако дивљења достојном држању овога Батаљона, Ја се у исто време поносим што видим, да су и Срби ван граница Краљевине Србије, оличени у овом Батаљону, и овом приликом, као и увек до сада, дали доказа, да су једнодушни са Србима из старих граница и да су вазда готови дати све, па и своје животе, у борби са непријатељима, за ослобођење и уједињење целокупног Српства и Јужних Словена.“ Тога дана је „из строја избачено“ 82 борца Батаљона Срба добровољаца, који је у вечерњим сатима стављен под команду Вардарске дивизије.³⁴ Почевши од 28. септембра Батаљон Срба добровољаца је повучен у дивизијску резерву, а процијењује се да је тада бројао 392 пушке.³⁵

Батаљон Срба добровољаца је кратко био у саставу Вардарске дивизије, прије него што је наређено да 6. октобра уђе у састав десне нападне колоне Дунавске дивизије. У њеним редовима учествовао је у борбама за заузимање три стратешки значајне коте (чуке) источно од села Скочивира на лијевој обали Црне реке 7–11. октобра 1916. Батаљон је у ноћи 7/8. октобра смијенио извјесне дијелове Другог батаљона Осмог пешадијског пука. У току сутрашњег дана, 8. октобра Батаљон је кренуо у напад на противника „који се беше задржао на стрмим као зид, голим и каменитим ћувицима и блоковима овог дела Чуке“. Задатак Батаљона је био да заузме Каменити трн, стрму стјеновиту греду југоисточног дијела Чуке, ка којему се прилаз бранио са чука А, Б и В. Двије чете Батаљона Срба добровољаца око поноћи су заузеле Каменити трн.

³³ ВА, П–3а, кут. 73, фас. 4, док. 14; *Велики рат Србије*, XVIII, 176–189; *Југословенски добровољци 1914–1918*, 60–65; П. Р. Јовић, Н. Б. Поповић, *нав. дело*, 39–41; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 65.

³⁴ ВА, П–3, кут. 111, фас. 8, док. 6; *Југословенски добровољци 1914–1918*, 60–65.

³⁵ *Велики рат Србије*, XVIII, 274–275, 442–445, 456, 471–473.

Сутрадан, 9. октобра Први батаљон Осмог пешадијског пука је заузео чуку *A*, а Батаљон Срба добровољаца стјеновите и стрме масиве зване чуке *B* и *B*.³⁶ О тежини борби које је Батаљон водио тога дана свједоче ријечи команданта Дунавске дивизије пуковника Светомира Матића: „Под јаком пушчаном и бочном митраљеском непријатељском ватром а са великим пожртвовањем старешина и војника, овај батаљон пребацивао се целог дана појединачно под ове тачке, а у вече истог дана са бомбама и бајонетима протерује непријатеља и овлађује истакнутом линијом непријатељског положаја.“³⁷

У раним јутарњим сатима 11. октобра отпочео је напад на стјеновиту греду звану чука *Г*, која није имала више од 250 метара „по фронту“. Послије краће артиљеријске припреме, отпочео је пјешадијски напад око четири сата изјутра. Бугарске снаге су ту коту упорно браниле, али „тада настаје паклена борба ручним бомбама и борба у мешавини, која траје пола часа, и батаљон са великим жртвама успева да овлада моментално овом гредом“. Освајањем источног дијела те коте, „са које је непријатељ јаком митраљеском ватром фланкирао предтерен пред десним крилом и центром ове дивизије“, Батаљон Срба добровољаца је око 5.45 „најдаље зашао у непријатељске редове од целокупне наше војске на левој обали Црне реке“. Међутим, „делове добровољаца који су избили на ту чуку непријатељ је јако обасуо фронталном пешадиском, унакрсном митраљеском и бочном артиљеријском ватром“, а жестином удара „просто је запалио заузету чуку“. Такав бугарски удар довео је до страховитих губитака у редовима добровољаца, па је чука *Г* напуштена око 7 сати. Чак 111 бораца Батаљона Срба добровољаца је „избачено из строја“, а међу њима је било 24 мртвих. Батаљон није могао да овлада тим положајем јер је у нападу „био изолован и врло слабо од артиљерије потпомогнут“. Без обзира на то, његова борба на чуки *Г* „прелази у легенду“, а командант Треће армије је истицао: „Очајна борба на чуки *Г* диван је пример, како се гине на путу за Отаџбину и колико добровољци-југословени желе слободу свога народа.“³⁸

Какве је борбе водио Батаљон на Солунском фронту и какви су били његови припадници можемо видјети кроз примјер Јове Бајковића, борца

³⁶ Југословенски добровољци 1914–1918, 65–68; П. Р. Јовић, Н. Б. Поповић, *нав. дело*, 42–43.

³⁷ ВА, П–3а, кут. 73, фас. 4, док. 6, 14; *Велики рат Србије*, XIX, 126–135; Ж. Живуловић Серафим, *нав. дело*, 95.

³⁸ ВА, П–3а, кут. 73, фас. 4, док. 6, 14; *Велики рат Србије*, XIX, 249–254, 309–313, 395; *Југословенски добровољци 1914–1918*, 65–68, 71; Ж. Живуловић Серафим, *нав. дело*, 95–97.

Прве чете, родом из Главата у Грбљу, недалеко од Котора. Приликом борби у октобру 1916, усред јуриша бугарске коњице, носећи митраљез, попео се на узвишицу са које је отворио ватру на бугарски коњички ескадрон и пјешадију која се кретала иза њега. Својом ватром Бугаре је натјерао у повлачење и то у тренутку када је први борбени ред српске војске почео да одступа. Током борби за стратешки важну чуку *В* наредник Бајковић се први попео на ту тачку, заробивши при том десет бугарских војника. Након тога је са врха чуке повикао: „Чука *В* у рукама је Бајковића! Бугаре сам повез’о! Пут за чуку *Г*, слободан је! Напред, браћо!“ Свега два дана након тога су вођене борбе за чуку *Г*. Наредник Бајковић је међу првима стигао до те коте и започео борбу „прса у прса“. Иако је био рањен, савладао је бугарског војника и повикао: „Браћо, чука је у нашим рукама, напред! Ево мене на врх ње!“ Затим је бацио неколико бомби у правцу надирања бугарских снага, а онда пао у несвијест, пошто је рањен у ногу.³⁹

Већ 13. октобра Батаљон је стављен у општу резерву, а тада је имао 312 бораца, према подацима Треће армије. Такво стање није дуго потрајало, пошто је, по одлуци команданта Треће армије генерала Милоша Васића, 22. октобра око 13 сати из Скочивира упућен ка селу Броду, као помоћ Вардарској дивизији Прве армије, „која је врло снажно нападнута и може бити доведена у критично стање“. Уз Батаљон Срба добровољаца, који је имао 250 бораца, упућен је и 18. пешадијски пук са 450 бораца. Међутим, „услед слабог бројног стања бораца Дунавске дивизије и великог нападаог фронта“, у вечерњим сатима истог дана затражен је повратак Батаљона у састав Дунавске дивизије, „ако се ситуација код Вардарске дивизије поправила“. У Штабу Дунавске дивизије планирано је да Батаљон 23. октобра заузме положај на десној обали Црне реке, од ушћа Строшнице до ушћа потока Коњарке. Ипак, по пристизању на положаје Вардарске дивизије, Батаљон Срба добровољаца је постављен на десни одсјек, којим је командовао пуковник Милутин Стефановић. Његов положај је био сјеверозападно од села Добровени, на лијевој обали Црне реке.⁴⁰ Пет дана касније, 28. октобра по наређењу команданта Прве армије, Батаљон Срба добровољаца је стављен под команду Моравске дивизије, на подручју села Сливнице.⁴¹

По доласку Батаљона у редове Моравске дивизије, утврђено је катастрофално стање међу добровољцима. Командант Батаљона је извијестио да реално има само 130 бораца под својом командом и да је у

³⁹ М. Гулић, *нав. дело*, 150.

⁴⁰ *Велики рат Србије*, XIX, 601–602, 615–618, 621–628, 642–653, 687–693.

⁴¹ *Исто*, XX, 82–87.

претходним борбама изгубио скоро 300 људи. Због тога је „морал јако пао код војника који не желе више да се бију (за последњих десет дана побегло 28 војника)“. Командант Николић је истакао да би Батаљон „требало одмах извући из борбе, и употребити за службу у позадини јер се не може гарантовати да ће одржати положај а још мање се може употребити за напад“. Ако његов приједлог не буде прихваћен, командант је замолио да буде смијењен са тог положаја. Батаљон је 31. октобра упућен у дивизијску резерву и смјештен недалеко од Оперативног одељења Штаба Моравске дивизије. Почевши од 5. новембра, Батаљон Срба добровољаца је враћен под команду Дунавске дивизије.⁴²

Међутим, та добровољачка јединица више није била за борбена дејства. Батаљону Срба добровољаца је намијењена улога у политичким питањима, због чега је наређено да се „не употребљује док не буде време за његов рад, те да се дотле не би сувише истрошио“. Такво упутство је дао министар војни генерал Божидар Терзић 19. новембра 1916. у Солуну.⁴³ Да би се Батаљон „поступно припремио за циљ коме је намењен“ требало је у наредном периоду да се за командире чета „одреди добри официри, који имају способности и смисла за националан рад“, као и да се за водне официре, „поред наших, одреде и сви они од добровољачких старешина, који би били примљени за наше резервне официре, а пореклом су из Херцеговине и Боке, као и они из Црне Горе из Никшићске и Морачке нахије, Куча и Бјелопавлића, а који би били познати као потпуно поуздани у сваком погледу“. Такође, требало је из Батаљона „поступно и згодним начином уклањати елементе чији би рад и присуство било у супротности са задатком батаљона“. Батаљон је требало „поступно појачавати“ Бокелјима и Херцеговцима, „који буду подесни и потребни, како би утицај ове јединице на њихове родне крајеве био што јачи“. Са друге стране, министар војни је изричито указао: „У принципу, у овај батаљон не увршћавати ни једног Црногорца, изузимајући оне из Никшићске и Морачке нахије (који су као Херцеговци после ратова 1876/78. год. припали Црној Гори) и брђанских елемената Куча и Бјелопавлића, који су сви противници црногорског сепаратизма.“ Цјелокупан васпитни рад у Батаљону је требало развијати „у духу идеје националног јединства и уништавања провинцијалног сепаратизма“, а нарочито је требало обратити пажњу да се „при томе не вређају Црногорци као део нашега народа, у коме су само још појединци, махом заинтересовани припадници сепаратизма“. Ово је наглашено, како стоји

⁴² Исто, XX, 156–158, 161–162, 246–249.

⁴³ ВА, П-3, куг. 111, фас. 8, док. 6/32; Југословенски добровољци 1914–1918, 70.

у министровом упутству, „пошто многи Херцеговци и Бокелји, у мржњи противу Црногораца не праве ову разлику“.⁴⁴

Укупно узевши, Батаљон Срба добровољаца је на Солунском фронту у периоду од 14. априла 1916. до 13. јануара 1917. изгубио 157 припадника. Међу њима је било осам официра, 23 подофицира и 126 каплара и редова. Погинуло је 33 припадника, рањен 121, док је троје нестало. Међу официрима, један је погинуо, шесторо рањено, а један нестало. Међу подофицирима, петоро је погинуло, а 18 рањено, док је међу капларима и редовима 27 погинуло, 97 рањено, а двоје нестало.⁴⁵ У наредном периоду, приливом нових добровољаца, број припадника Батаљона је постепено растао. Према подацима с краја марта 1917, имао је 328 бораца на лицу мјеста, од 475 предвиђених. Јуна 1917. команду је преузео мајор Ставра Антоновић. Током августа и септембра у више наврата је долазила до изражаја недисциплина у Батаљону. Неактивност и проблеми у дисциплини његових припадника, довели су до тога да је Врховна команда 7. септембра 1917. предложила министру војном да би Батаљон Срба добровољаца „неизоставно требало одмах расформирати“. Што се његових припадника тиче, Врховна команда је предложила: „Његово људство, које пристане да служи у нашој војсци, растури по нашим редовним јединицама. Са оним пак Србима Добровољцима, који не буду хтели да остану у нашој војсци под истим погодбама, као и сви други добровољци, поступити овако: ако су из реда заробљеника упутити их понова у заробљеничку команду: ако су из грађанства, онда оне који су сумњиви интернирати на Крфу, а остале који су безопасни отпустити сасвим само их ипак уклонити са Маћедонског фронта.“⁴⁶

Да ситуација у Батаљону Срба добровољаца, који мјесецима није учествовао у борбеним задацима, није сасвим добра потврдио је његов командант у допису од 29. септембра 1917. Командант је сматрао да на Батаљон треба примијенити законе, правила и прописе који важе за остале припаднике српске војске и „дефинитивно решити питање о томе, да ли се може рачунати на батаљон као борбену јединицу“. У противном, сматрао је, „даљи нерад, самовоља и изгреди појединаца попустљивост старешина и погађање са добровољцима, могу штетно утицати на морал и дисциплину наших ваљаних војника, те је боље и неопходно потребно уклонити га из састава и реона наших армија“. Према наређењу Врховне

⁴⁴ *Велики рат Србије*, XX, 1006–1008; *Југословенски добровољци 1914–1918*, 71–72.

⁴⁵ *Велики рат Србије*, XXIII, 662–669.

⁴⁶ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г.*, XXIV, 1917. година: *рововска војна српске војске на Солунском фронту. Други период рововске војне: наставак*, Београд 1933, 83–84.

команде од 14. новембра позвани су сви припадници Батаљона, који су до тог тренутка одбијали да дају изјаву и положи заклетву, да то учине у року од десет дана. Ако то поново одбију, престајали би да буду добровољци и постајали заробљеници. Прецизирано је да, „пошто се из батаљона уклоне сви непослушни елементи“, он неће бити расформиран, већ стављен на располагање Првој армији и то тако да га „може употребити на фронту као борбену јединицу, држећи га у прво време у резерви, док му се поврати борбена способност“.⁴⁷ Међутим, коначна одлука о расформирању Батаљона Срба добровољаца донијета је 31. децембра 1917. Батаљон је „преформиран“ у двије чете које су ушле у састав Моравске дивизије – једна као Трећа чета Трећег батаљона Другог пешадијског пука, а друга као Четврта чета Трећег батаљона Првог пешадијског пука, чиме је Батаљон Срба добровољаца дефинитивно нестао као посебна јединица српске војске.⁴⁸

Југословенска дивизија

Највећи број српских добровољаца стигао је на Солунски фронт из Русије, тј. са Источног фронта. Иако је одређени број добровољаца стигао из Русије у првим мјесецима рата, добровољачком питању на Источном фронту озбиљније се приступило тек после војничког слома Краљевине Србије. Основана је Прва, па Друга српска добровољачка дивизија, а затим Српски добровољачки корпус, који је поткрај марта 1917. преименован у Добровољачки корпус Срба, Хрвата и Словенаца. Прва српска добровољачка дивизија учествовала је у борбама у Добруци у касно лето и рану јесен 1916, а почетком наредне године дио припадника Корпуса упућен је на Солунски фронт. Група добровољаца, коју је чинило 1.156 војника и 28 официра, кренула је из Одесе 3. јануара 1917.⁴⁹ После револуционарних збивања у Русији, које су се у великој мјери одразиле и на Добровољачки корпус, настављена је сложена операција пребацивања добровољаца на Солунски фронт. Пред почетак транспорта, Корпус је имао 520 официра, 950 подофицира, 14.500 војника и 40 чиновника, тј. 16.010 припадника. Одлучено је да у првој групи буде

⁴⁷ Исто, 226, 410–411.

⁴⁸ ВА, П–3, кут. 26, фас. 5, док. 1; ВА, П–3, кут. 111, фас. 2, док. 82; ВА, П–3, кут. 111, фас. 8, док. 6/38; ВА, П–3а, кут. 140, фас. 5, док. 15; ВА, П–3а, кут. 140, фас. 7, док. 13; ВА, П–3а, кут. 160, фас. 7, док. 41; ВА, П–3а, кут. 160, фас. 10, док. 41; *Југословенски добровољци 1914–1918*, 391–394; М. Алимпић, *нав. дело*, 125; М. Гулић, *нав. дело*, 76.

⁴⁹ ВА, П–3, кут. 111, фас. 1, док. 36, 39.

Штаб Корпуса и остаци Друге српске добровољачке дивизије, са 158 официра и чиновника и 2.870 подофицира и војника. Правац кретања је био од Одесе до Архангелска, затим преко Бијелог мора, Сјеверног леденог и Атлантског океана до Енглеске. Послије краћег задржавања, пут је настављен преко Ламанша до Француске, одатле ка Италији, па преко Јонског мора до Грчке и даље на Солунски фронт. Послије око 21.000 пређених километара, Штаб Корпуса је стигао у Солун 27. новембра 1917. По пристизању, корпусни и дивизијски штабови смјештени су у војни логор Стари чардак, а затим су отпочели са „ликвидацијом свију послова“ у складу са наредбом министра војног да престају да дјелују као административни органи.⁵⁰

Дефинитивна одлука да се сви припадници Добровољачког корпуса Срба, Хрвата и Словенаца упуте на Солунски фронт донијета је 27. септембра 1917. Убрзо је из Одесе кренуо други велики транспорт, којег су чинили Штаб Прве српске добровољачке дивизије и њена Прва бригада са 200 официра и 5.903 подофицира и војника. Након дугог пута преко Русије, Енглеске и Француске и дезертирања око 950 војника и официра, та група је стигла у Солун у јануару 1918. Најдужи пут и највише проблема имао је трећи велики ешалон, који је из Одесе кренуо 12. новембра 1917. Чинила га је Друга бригада Прве српске добровољачке дивизије са пољском болницом. Анархична ситуација у Русији, уздрманој новим, још жешћим револуционарним валом, натјерала је трећи добровољачки ешалон на пут преко Сибира, Јапана, Сингапура, Цејлона и Суецког канала. Успут, остајући без 1.176 војника и официра, тај ешалон је стигао у Солун 1. маја 1918. Укупно узевши, до прољећа 1918. из Русије је стигло око 13.500 добровољаца. Долазак добровољаца на Солунски фронт, како је стајало у извјештајима Врховне команде, „повољно утиче на морал војника, јер осећају да им се снага јача и попуњава свежим и младим елементима, а са тим долази нова нада и поверење у боље дане“.⁵¹

Осим са Источног фронта, значајан број добровољаца је дошао из Сјеверне Америке. Прикупљање добровољаца у Сјеверној Америци

⁵⁰ ВА, П–3а, кут. 26, фас. 2, док. 19; ВА, П–3а, кут. 165, фас. 5, док. 15; *Велики рат Србије*, XXIV, 246, 457–459, 504; П. Опачић, *Србија, Солунски фронт и уједињење 1918.*, Београд 1990, 65–68; М. Мишић, *Српско добровољачко питање у Великом рату*, 122–126; М. Гулић, *нав. дело*, 88–90.

⁵¹ П. Опачић, *Попуна српске војске добровољцима 1916–1918*, *Добровољачки гласник* 8 (1996) 36–50; исти, *Солунски фронт: Зејтинлик*, Београд 2004³, 109–111; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 108–110; М. Гулић, *нав. дело*, 90–91; Ж. Живуловић Серафим, *нав. дело*, 146–147.

отпочело је убрзо по избијању рата. Иако је пролазило кроз различите фазе и било скопчано са многобројним проблемима, добровољачко питање у том дијелу свијета дало је значајне резултате. Први добровољачки контингенти из Сјеверне Америке стигли су у Србију и Црну Гору током прве двије ратне године, да би послје катастрофе брода *Бриндизи*, услјед које је настрадало више стотина добровољаца, акција била обустављена. Међутим, доласком на Солунски фронт групе од 28 добровољаца 28. марта 1917, српски добровољци из Сјеверне Америке поново су почели да попуњавају редове проријеђене српске војске. Већа група добровољаца стигла је у Солун 28. јануара 1918, послје тромјесечне обуке у Бизерти, а расподијељена је тако што је 381 војник упућен у Дринску, 528 у Дунавску, а 169 у Тимочку дивизију. У групама које су бројале од неколико десетина до неколико стотина људи, од марта 1917. до октобра 1918, на Солунски фронт је стигло 4.266 добровољаца из Сјеверне Америке.⁵²

Доласком у Солун, Добровољачки корпус је престао да постоји као самостална војна формација. Одлуком министра војног генерала Божидара Терзића од 9. новембра 1917, сви штабови су, по доласку у Солун, престајали са радом и стављали се на располагање Врховној команди. Међутим, „у тежњи да се очува име I добровољачке дивизије Срба, Хрвата и Словенаца као првога преставника троименог народа, и у знак признања већ стечених заслуга, беспримерне храбрости, пожртвовања и патриотизма које је ова славна дивизија показала на бојним пољима Добруце“, Врховна команда је показала жељу „да она и даље остане у целини и задржи своје дично име“. Пошто је Дивизија била непотпуна, 8. јануара 1918. донијета је одлука да се дотадашња Вардарска дивизија преименује у нову формацију српске војске под именом – Југословенска дивизија, која би била у саставу Друге армије. Оваква одлука је донијета у складу са тражењем Југословенског одбора, а Вардарска дивизија је одабрана „једино због тога, што је она најмлађа од свију наших дивизија, а друго и поглавито с тога, што она има већ у своме саставу војника са свију наших дивизиских територија, као и извесан број добровољаца ван Краљевине Србије, те ће, са новим добровољачким

⁵² *Југословенски добровољци 1914–1918*, 216–217, 231; П. Р. Јовић, Н. Б. Поповић, *нав. дело*, 127; Н. Б. Поповић, *Бројно стање и национална структура добровољаца у српској војсци у Првом светском рату*, *Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца*, Београд 1996, 273–281; Р. Ристић, *Добровољци из прекоморских земаља на Солунском фронту*, *Добровољачки гласник* 10 (1997) 46–57; М. Мицић, *Американци: српски добровољци из САД (1914–1918)*, Ново Милошево 2018, 77–86.

пуковима, заиста престављати праву југословенску јединицу, састављену од војника из свију крајева, у којима живе Срби, Хрвати Словенци“. Мотив за овакву одлуку лако је видјети из наредбе начелника штаба Врховне команде за сву војску од 11. јануара 1918: „Овако састављена *Југословенска дивизија*, биће истински носилац идеје Југословенства, братства и заједнице свију њених чланова. Славом обасјане заставе Добровољаца, залепршаће се у *Југословенској дивизији*, поред, не мање светлих, застава храбрих Вардараца.“ У састав Југословенске дивизије ушла је читава Прва добровољачка бригада са штабом, Првим и Другим добровољачким пуком. Они су заузели мјесто штаба Прве бригаде Вардарске дивизије и 22. и 23. пешадијског пука, које је требало расформирати. Из дотадашње Вардарске дивизије у саставу Југословенске дивизије остали су командант, штаб Дивизије, 21. пешадијски пук, као и дивизијска артиљерија, инжењерија, санитет, колонска комора и све остале јединице и установе. Први командант Југословенске дивизије био је дотадашњи командант Вардарске дивизије пуковник Милан Туцаковић.⁵³

Међутим, Врховна команда је 2. фебруара 1918. измијенила своју наредбу од 8. јануара. Процијењено је да нема потребе да се расформирају два пука некадашње Вардарске дивизије, већ да је довољно да се расформира један. Тако је 22. пешадијски пук наставио да постоји, а 23. пешадијски пук је расформиран. Циљ овакве одлуке је био да „храбра Вардарска дивизија“ претрпи што мање промјена.⁵⁴ У вечерњим сатима 14. фебруара престао је да постоји 23. пешадијски пук, а почевши од 15. фебруара 1918. престало је коришћење назива „Вардарска дивизија“ и почела употреба термина „Југословенска дивизија“. Према првобитној организацији, Југословенска дивизија је имала двије бригаде – Југословенску (Добровољачку) и Вардарску. Свака од бригада имала је по два пука (укупно четири). Сваки пук се састојао од три батаљона, а сваки батаљон од четири чете и митраљеског одјељења. Југословенску бригаду су чинили Први и Други југословенски (добровољачки) пешадијски пук, а Вардарску бригаду 21. и 22. вардарски пешадијски пук.⁵⁵ За команданта Југословенске дивизије, послије смјене пуковника Туцаковића, 19. јуна

⁵³ ВА, П–3а, кут. 140, фас. 7, док. 12; *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г.*, XXV, 1918. година: рововска војна српске војске на Солунском фронту. Други период рововске војне: наставак, Београд 1934, 29–33, 42–44, 51–52.

⁵⁴ *Велики рат Србије*, XXV, 118–120.

⁵⁵ *Исто*, 161, 172–175.

1918. постављен је пуковник Војислав Живановић. Помоћник команданта је био пуковник Ђурађ Јосифовић, начелник штаба потпуковник Богољуб Илић, а командант артиљерије пуковник Милан Јовановић. Југословенском бригадом је командовао пуковник Живан Митровић, док је начелник штаба био капетан Миливоје Алимпић. Вардарском бригадом је командовао пуковник Алекса Стојшић, док је начелник штаба био мајор Милан Раденковић. Првим југословенским пешадијским пуком командовао је пуковник Петар Мартиновић, док су команданти батаљона били: потпуковник Панта Драшкић, мајор Бошко Тоскић и потпуковник Владимир Бркић. Другим југословенским пешадијским пуком командовао је потпуковник Гргур Ристић, док су команданти батаљона били: капетан Милинко Милићевић, мајор Павле Павловић и мајор Светолик Николић. Командант 21. вардарског пука био је потпуковник Војислав Николајевић, док су команданти батаљона били: мајор Драгомир Недић, мајор Богољуб Динић и мајор Сима Николић. Команду над 22. вардарским пуком имао је потпуковник Љубомир Ђорђевић, док су команданти батаљона били: мајор Драгутин Мартиновић, мајор Драгољуб Бајаловић и мајор Светозар Стевановић.⁵⁶

Иако је у састав Југословенске дивизије ушао највећи дио пристиглих добровољаца, мноштво добровољаца, нарочито оних који су дошли из Сјеверне Америке, распоређено је у друге дивизије српске војске, а понајвише у Моравску и Тимочку. Према извјештају Министарства војног од 5. фебруара 1918, на Солунском фронту је било 20.100 добровољаца, од чега је 13.536 стигло са Источног фронта, а 6.564 из других крајева свијета. Регионално гледано, из Босне и Херцеговине је било 6.333, из Бачке и Баната 4.985, из Хрватске 4.519, Срема 2.054, Славоније 1.238, Далмације 445, Црне Горе 219, Чешке 179 и Словеније 128. Према подацима од 23. септембра 1918, када је Солунски фронт већ пробијен, број добровољаца у редовима српске војске премашио је 21.000. Та бројка представља скоро половину од минималног процијењеног броја добровољаца у српским војскама у ратовима за ослобођење и уједињење.⁵⁷

Током 1917. и већег дијела 1918. трајало је својеврсно затишје или „рововска војна“ на Солунском фронту. У том периоду није било

⁵⁶ П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, 61; С. Ратковић-Костић, *Реорганизација и преоруђавање српске војске 1916. и 1917. године са посебним освртом на дејства Југословенске дивизије*, *Добровољачки гласник* 10 (1997) 9–25; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 125–128; М. Мицић, *Српско добровољачко питање у Великом рату*, 204–205; М. Гулић, *нав. дело*, 91.

⁵⁷ Ђ. Станић, *Верници српства и отаџбине: оглед о добровољцима Великог рата Србије 1914–1918. године*, Београд 2003, 325; М. Гулић, *нав. дело*, 68–69.

значајнијих помјерања фронта, али јесте спорадичних дејстава мањег обима. У њима су учествовали и борци Југословенске дивизије. Тако је 2. маја 1918. око 22 сата у области Доброг поља одбијен бугарски напад, а затим је Прва чета Трећег батаљона Другог југословенског пука прешла у напад, потиснула дијелове бугарских снага, запосјела њихове главне ровове и заузела терен у дубини од 150 метара, који је одмах утврдила и осигурала препреком од жица. Исте вечери око 23 сата једно одјељење Југословенске дивизије извршило је успјешан препад на бугарско стражарско одјељење код Катуначког потока. Просјечене су жичане препреке, а затим је одступљено због снажне паљбе са бугарских положаја. Око један сат послје поноћи 3. маја једно јуришно одјељење Југословенске дивизије извршило је препад на предње дијелове бугарских положаја у области Сокола, али се убрзо вратило у своје ровове због снажне ватре бугарских снага. Активност је показивала и дивизијска артиљерија, која је 28. маја „развила моћну акцију, која се местимично продужавала целог дана“. Жестоких борби је било у рејону Доброг поља и у току наредна два дана, 29. и 30. маја, када је погинуло шест бораца Југословенске дивизије, рањено 26, а контузовано још шест.⁵⁸

Југословенска дивизија је пред сам почетак пробоја Солунског фронта имала 22.277 официра, подофицира и војника, због чега је сматрана најјачом дивизијом српске војске. Већину њеног састава чинили су добровољци. Пред завршну офанзиву на Солунском фронту, Југословенска дивизија је распоређена у други ешалон на дијелу фронта који је покривала Друга армија војске Краљевине Србије – од Сушице до Сокола. Први ешалон су чиниле Шумадијска дивизија и француске 17. пјешадијска колонијална дивизија и 122. пјешадијска дивизија, док су у другом ешалону биле Тимочка и Југословенска дивизија. Југословенска дивизија је држала положаје од Говедарског камена до Катуначког потока, иза 122. пјешадијске дивизије, која је захватала дио фронта од Тестерастог камена до Сокола. Према оперативном плану, Југословенску и Тимочку дивизију требало је увести у борбу, „по успешно извршеном нападу француских дивизија“, у циљу сламања друге бугарске одбране на Козјаку и Тополцу. Прецизније, улога Југословенске дивизије у гоњењу бугарских трупа била је „од капиталне важности“, због чега је требало да се „у најкраћем року дочепа највиших тачака Козјака“, да се „на њима солидно учврсти и да се одредима обезбеди на свима правцима којима би непријатељ могао покушати противнападе“. Према наређењу

⁵⁸ *Велики рат Србије*, XXV, 472–473, 475–478, 599, 604–607, 611–613, 615.

команданта савезничких војски на Солунском фронту генерала Франше Д'Еперае од 11. септембра, те двије дивизије су се приближиле првом ешалону на свега 500 метара и требало је да на дан почетка напада, са својих положаја Гривице, Говедарског камена и Локве, крену за дивизијама првог ешалона, чим оне досегну своје задате циљеве.⁵⁹

Дан пред почетак завршне офанзиве на Солунском фронту, 13. септембра Југословенска дивизија је била подијељена на четири дијела: десну и лијеву колону, дивизијску артиљерију и дивизијску резерву. Десна колона Југословенске дивизије била је прикупљена на простору иза Говедарског камена па све до Катуначког потока, а лијева колона у Локви. Десном колоном је командовао пуковник Алекса Стојшић, а чинили су је: 21. и 22. пешадијски пук Вардарске бригаде, Југословенски брдски артиљеријски дивизион, једна мерзерска батерија *Шток* из француске 17. дивизије, један вод пионира и два одјелења коњаника. Десну колону је, према томе, чинило шест батаљона, 12 топова, 54 митраљеза, шест топова 37 мм и пет мерзера *Шток*. Њен задатак је био да, пошто француска 17. дивизија овлада линијом Обла чука – Кравица, прође тим појасом и заузме највише тачке Козјака – коте 1825 и 1810. Лијевом колоном је командовао пуковник Живан Митровић, а чинили су је: Други југословенски пешадијски пук, један брдски артиљеријски дивизион из француске 122. дивизије, остатак Коњичког ескадрона, једна мерзерска батерија *Шток* из 122. дивизије и један вод пионира. Лијеву колону су, према томе, чинила три батаљона, 12 топова, 27 митраљеза, три топа 37 мм и четири мерзера *Шток*. Њен задатак је био да, пошто француске 122. и 17. дивизија заузму линију Кравица – кота 1765 – Добро поље – Соко, прође тим појасом и заузме Козјакову косу на коти 1703, као и Безимени ћувик, који се налазио западно одатле. Дивизијску артиљерију чинили су: Југословенски пољски артиљеријски пук, Југословенски хаубички дивизион и Југословенска рововска батерија. Располагала је са 40 топова, а њоме је командовао пуковник Милан Јовановић. Дивизијском резервом је командовао пуковник Петар Мартиновић, а чинили су је Први југословенски

⁵⁹ Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г., XXVI, 1918. година: рововска војна српске војске на Солунском фронту. Трећи период рововске војне: припреме за офанзиву, Београд 1935, 409–411, 460–470, 568–571; Б. Кризман, *Хисторијско значење пробоја Солунског фронта у јесен 1918*, *Летопис Матице српске* 403 (1969) 531–546; П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године. Српска војска у завршном периоду Првог светског рата*, Београд 1980, 74, 79–81, 104; исти, *Србија и Солунски фронт*, 137; исти, *Србија, Солунски фронт и уједињење*, 143; М. Гулић, *нав. дело*, 92.

пешадијски пук и Пионирски полу-батаљон, са укупно три батаљона, 27 митраљеза и три топа од 37 мм. Њен правац кретања је био иза лијевог крила десне колоне, на одстојању од једног километра.⁶⁰

Завршна офанзива на Солунском фронту отпочела је 14. септембра 1918. у осам сати изјутра снажном артиљеријском припремом савезничких снага из 1.718 оруђа на читавој линији фронта. Силовитом ватром су засути сви положаји „од Сокола преко Доброг Поља, Кравице па до краја Ветерника“.⁶¹ Циљ удара је био да поруши прву бугарску одбрамбену линију, неутралише непријатељску артиљерију и онемогући дотурање појачања у зону артиљеријских дејстава, тј. на прву борбену линију. О снази артиљеријског удара рјечито свједочанство је оставио командир чете у Првом југословенском пешадијском пуку Александар Ђурић: „Е, сад је тачно осам часова, и одједном – гру-у-у-у!... Пуче негде близу топ који је био одређен да објави почетак. Одмах за првим пуцњем следе други, трећи, четврти, па се онда небројени пуцњи из оруђа свих калибара сливају у јединствену тутњаву.“⁶² Српски војник Живојин Јовичић је свједочио: „Било је ведро, а за десет минута постаде тама.“ Командант 13. пешадијског пука *Хајдук Вељко* пуковник Милоје Јелисијевић је те тренутке овако описао: „Детонација многобројних топова разног калибра непрестано фијукање и распрскавање многобројних артиљеријских зрна, као и одјек свега овога у шумовитом и планинском терену, створише такву паклену атмосферу да се у њој човеку живци кидају, а ум мрачи. У оваквој атмосфери требало је издржати скоро 24 часа. Ми, који смо били у неупоредиво бољем положају него непријатељ, желели смо да овај паклени концерт престане, те да нам се мало живци одморе.“ Пуковник Војислав Томић, командант 11. пешадијског пука *Карађорђе* сјећао се да је „грмљавина топова сваког минута била све јача и јача, а у појединим моментима тако страховита да је код појединаца изазивала и повраћање, као да су на мору за време страшне буре“.⁶³

Борац Другог југословенског пешадијског пука Душан Мадаревић сликовито је описао тај дан и страховиту артиљеријску канонаду из савезничких оруђа: „Ураганска ватра из неколико стотина челичних цеви

⁶⁰ *Велики рат Србије*, XXVI, 658–662; *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г.*, XXVII, 1918. година: офанзива. Први период: Добропољска битка. Пробој непријатељског фронта и избијање српске војске на реку Вардар, Београд 1936, 168–176.

⁶¹ П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 395.

⁶² А. Д. Ђурић, *Ка победи*, Голгота и васкрс Србије 1915–1918, прир. С. Ђурић, В. Стевановић, Београд 1986, 737–746.

⁶³ Ж. Живуловић Серафим, *нав. дело*, 187–189.

наше и француске артиљерије обасипа непријатељске ровове, саобраћајнице и позадину. Она је толико страховита да већ и нама узбуђује живце фијуцима топовских зрна, која пролазе своју путању високо изнад нас. Но, како је непријатељу, то само он зна. Силина ватре не јењава, већ стално расте током читавог дана. Наступом ноћи ватра је стала да би се цеви оруђа охладиле, како би у наступу зоре наставиле своје дејство. Пред нама је, на подручју непријатељских ровова, све у пламену. Чини се човеку да и земља гори. Чак је нестало и дивне шуме, и њу су топовска зрна претворила у иверје.“ Потпуковник Панта Драшкић је касније записао: „Услед дима и прашине сунце је најпре почело да црвени, а потом је ишчезло у густој магли дима и прашине. Спустио се на нас сутон усред бела дана.“⁶⁴

Први период артиљеријске припреме потрајао је пуних пет сати. Ватра је прекинута како би посаде и оруђа предахнули, али и да би се утврдили тачни резултати ватрених дејстава. У циљу узнемиравања непријатеља артиљеријски удари су настављени и током ноћи, а „вулкан ватре и дима дизао се у облаке стотинама метара високо, пуних 20 часова, из многобројних оруђа, међу којима је био и знатни број великих калибра“. Сутрадан, 15. септембра у 5.30 изјутра савезничке трупе су на цијелој линији фронта изашле из ровова и кренуле у напад. Тога јутра на савезничким положајима било је око 628.000 војника – Француза, Срба, Грка, Енглеза и Италијана, а на страни Централних сила око 626.000 војника, углавном Бугара, уз мањи број Нијемаца. Артиљерија Централних сила жестоко је ударила по савезничким снагама, наносила им значајне губитке, али није могла да заустави даљи продор. Како је свједочио ратни дописник Младен Ђуричић, „око 20 часова није више било положаја ни непријатеља, а линија борбе била је пренета за 6 км у дубину“. Поприште силовитих борби у коначном пробоју Солунског фронта оставило је страховит приказ, којег је Ђуричић сликовито описао: „Места борбе означавала је језива пустош! Издробљене стене, заравњене јаруге, спаљене шуме и правилни и широки редови рупа, разбијених у земљи и камену експлозивом. На стотине метара далеко од срањених ровова, разбацано по стењу и дрвећу налазило се по неко парче од одела или опаљен комад човечијег меса.“⁶⁵

⁶⁴ Д. Т. Мацаревећ, *Каплар Сима „зубима коље“ Бугаре*, Добровољци у ратовима 1912–1918: доживљаји и сећања, ур. Р. Кашанин, Београд 1971, 339–340; П. М. Драшкић, *Моји мемоари*, Београд 1990, 222.

⁶⁵ Ј. Револ, *Победа у Македонији: пробој Солунског фронта*, Београд 1936, 19–20; М. Алимпић, *нав. дело*, 335–337; Р. Опаčić, *Srpska vojska na Solunskom frontu i stvaranje zajedničke jugoslovenske države*, *Stvaranje jugoslovenske države* 1918., Београд 1983, 115–134;

Борбе за Кравицу биле су први задатак који је повјерен Југословенској дивизији у завршној офанзиви на Солунском фронту првог дана напада 15. септембра. Југословенска дивизија је око 16 часова прошла кроз борбени распоред 17. и 122. дивизије и прешла србијанско-грчку границу, што је већ било довољно за „експлозију одушевљења“ међу борцима. Дивизија се, „без губитка и једног тренутка, развила по добивеном наређењу и својим енергичним нападом заузела Кравицу“. Упркос снажној непријатељској палби и последице цјелодневних жестоких борби, Други југословенски пешадијски пук је око 19 сати овладао врхом Кравице, а његов командант је јавио да је заузео Кравицу и избио на Кравичку пољану. Одмах по паду Кравице и Кравичког камена, командант Друге армије војвода Степа Степановић наредио је продор према Козјаку, који је представљао најважнију тачку друге противничке линије, па је Југословенска дивизија, упркос тешком терену и ноћним условима, наставила напредовање, при том не наилазећи на значајнији отпор бугарских снага.⁶⁶

Југословенска дивизија се током ноћи приближила Козјаку. О томе је касније свједочио Александар Ђурић: „У мрачној ноћи црни се пред нама Козјак. Друга бугарска линија одбране. Испред нас се чаркају претходнице. Развијени у стрелачке стројеве, пробијамо се кроз непознате шуме, а црна планина као да расте пред нама. С времена на време изнад нас прсне шрапнел. Команде се преносе шапатам. Започиње борба која се све јаче разгорева. Наши негде лево од нас полазе на јуриш. Лежемо и дижемо се. Одједном и код нас трубе засвираше јуриш, и шумом се кроз борбену хуку разлеже оно страшно српско: *Ура-а-а!*“⁶⁷ Десна колона Југословенске дивизије имала је задатак да овлада Великим

С. Живојиновић, *Организовање и пробој Солунског фронта*, Глас цркве 4 (1988) 21–28; П. Опачић, *Завршетак Првог светског рата – Пробој Солунског фронта – Почетак Слома војних снага Централних сила и стварање Југославије*, Архив за историју здравствене културе Србије 1–2 (1989) 7–17; исти, *Солунски фронт: Зејтинлик*, 114–115; М. С. Ђуричић, *Од Доброг поља до Царевог Села (Службени извештај ратног дописника Југословенске дивизије)*, Добровољачки гласник 31 (2008), 15–18; Ж. Живуловић Серафим, *нав. дело*, 189–191.

⁶⁶ ВА, П–3, кут. 66, фас. 3, док. 8; *Велики рат Србије*, XXVII, 176–186; М. Алимпић, *нав. дело*, 349; Т. К. Милићевић, С. Т. Миленковић, *Пробој Солунског фронта и Балкански маневар: поводом 50-годишњице 1918–1968*, Берн 1968, 36; П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године*, 119, 121–122, 130–131; исти, *Србија и Солунски фронт*, 169; исти, *Србија, Солунски фронт и уједињење*, 177; С. Ратковић-Костић, *Дејства Југословенске дивизије у пробоју Солунског фронта*, Добровољачки гласник 12 (1998) 22–28; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 137; Ж. Живуловић Серафим, *нав. дело*, 206–208.

⁶⁷ А. Д. Ђурић, *нав. дело*, 741–742.

Козјаком и то тако што би 22. пук заузео коту 1825, а 21. пук овладао котом 1814. Лијева колона је требало да заузме бугарске положаје на линији кота 1683 – Безимени ћувик, док је дивизијска резерва имала задатак да заузме противнички положај на Великом Пландишту (кота 1546), што је постигла око пет сати изјутра 16. септембра. Иако је остварен значајан напредак, споро кретање српске војске омогућило је консолидацију бугарске одбране. Без обзира на то што су припадници Другог батаљона 21. пука пред зору 16. септембра изашли на коту 1810, кота 1825 је остала у рукама Бугара, па су борбе око Козјака вођене током читавог дана. Нешто прије поднева припадници 22. пука успијели су да заузму коту 1825. Иако је успјех остварен, консолидоване бугарске снаге су зауставиле даљи продор српских снага. За наставак напредовања била је потребна снажнија подршка артиљерије, па су око 14 сати у рејон Великог Пландишта почеле да пристижу француске брдске батерије и дивизијска артиљерија, које су наредних сати правом канонадом засуле бугарске положаје на Козјаку. Захваљујући доброј артиљеријској припреми, пјешадијски пукови су између 19 и 20 сати кренули у силовит напад и, послије борбе „прса у прса“, у 20.15 овладали цјелокупним козјачким положајем (кота 1825 – кота 1810 – кота 1703). Падом Козјака довршен је пробој кроз планинску линију фронта и отворен пролаз за продор у долину Вардара.⁶⁸

Након заузимања Козјака, Југословенској дивизији је наређено преношење борби на Кучков камен. Пошто је овладавање Козјаком завршено у вечерњим сатима, Дивизија није одмах наставила надирање, већ је имала кратак предах. Око један сат послије поноћи 17. септембра дијелови Југословенске дивизије, под командом потпуковника Панте Драшкића, кренули су у заузимање Кучковог камена. Услијед жестоке бугарске одбране и слабе организације напада, борбе су потрајале цијелу ноћ, да би у јутарњим сатима командант Југословенске дивизије наредио да лијева колона, коју је сада чинила читава Југословенска бригада, „заузме положај Кучков камен без обзира на губитке“. Добро брањени Кучков камен пао је око 19 сати, тек пошто се у позадини са југозападне стране појавила десна колона Моравске дивизије. У тим борбама

⁶⁸ Велики рат Србије, XXVII, 278–286; *Пробој Солунског Фронта: предавање ђенерала Петра Пешића (држано 9. априла 1922. г. у дворани Народне Скупштине, у Београду, у корист подизања споменика незнаном јунаку)*, Београд 1922, 11; М. Алимпић, *нав. дело*, 358–359; П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, 173, 178–180; исти, *Србија, Солунски фронт и уједињење*, 186–188; С. Ратковић-Костић, *Дејства Југословенске дивизије у пробоју Солунског фронта*, 22–24; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 137–138, 142–144; Ж. Живуловић Серафим, *нав. дело*, 218–219.

Југословенска бригада је претрпјела значајне губитке, а међу рањенима је био и командант Првог батаљона Првог југословенског пешадијског пука потпуковник Драшкић. Освајањем Кучковог камена пробијена је линија непријатељске одбране, која је организована послје губитка Козјака. Захваљујући томе, Југословенска дивизија је могла да настави продор у правцу Мајдена и Рождена и избије у Тиквешку котлину, док је читава Прва армија добила могућност да напредује према Црној реци.⁶⁹

У току ноћи 17/18. септембра Југословенска дивизија је наставила продор тако што се десна колона, коју је чинила читава Вардарска бригада, кретала преко Мајдена ка Рождену, а лијева колона, коју је чинила читава Југословенска бригада, према Ђуровом камену. Југословенска бригада је још у току ноћи овладала стратешки важним Ђуровим каменом. Са друге стране, Вардарска бригада је 18. септембра око 13.15 ослободила село Рожден, које је представљало значајну раскрсницу путева на ободу Пожешке котлине. Десној колони је, затим, наређено да остане на висовима изнад села, док је лијева колона упућена правцем Мрежичко – Конопиште. Током борби за село Мрежичко видјело се да је у редовима пјешадије Југословенске дивизије дошло до великог замора. Без обзира на то, послје вишечасовне борбе, село Мрежичко је ослобођено.⁷⁰

У наставку гоњења бугарских трупа, 19. септембра лијева колона Југословенске дивизије је надирала према Кавадарцима, док се десна колона кретала преко Витача, са циљем досезања линије Дрчевичко брдо – Моклиште – Возарци. Упркос неприступачном терену и јаком отпору бугарских снага, противник је одбачен према Црној реци и Вардару, а Југословенска дивизија је до вечери стигла на линију Дрчевичко брдо – Моклиште – Брушани, гдје је и заноћила. Операције на фронту Југословенске дивизије током 19. септембра довеле су до тога да је „код непријатеља настало потпуно расуло и забуна“. Захваљујући томе, припадници Југословенске дивизије су могли да се одморе и припреме за наставак надирања.⁷¹

⁶⁹ *Велики рат Србије*, XXVII, 399–405, 411–418; П. М. Драшкић, *нав. дело*, 230–232; Ј. Револ, *нав. дело*, 33; М. Алимпић, *нав. дело*, 365–366; П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године*, 149–155; исти, *Србија и Солунски фронт*, 184–187; исти, *Србија, Солунски фронт и уједињење*, 192–195; С. Ратковић-Костић, *Дејства Југословенске дивизије у пробоју Солунског фронта*, 24–25.

⁷⁰ *Велики рат Србије*, XXVII, 405–407, 490–492, 496–499; М. Алимпић, *нав. дело*, 375–376; П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године*, 166; исти, *Србија и Солунски фронт*, 202–203; исти, *Србија, Солунски фронт и уједињење*, 208–209; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 139.

⁷¹ *Велики рат Србије*, XXVII, 550–554, 576–580; М. Алимпић, *нав. дело*, 384–385; П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године*, 187, 189; исти, *Србија и Солунски фронт*, 218–219; исти, *Србија, Солунски фронт и уједињење*, 224–226; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 139.

Десна колона Југословенске дивизије 20. септембра је имала задатак да протјера бугарске снаге са линије Дрчевичко брдо – Моклиште – Брушани и заузме мостобран на лијевој обали Вардара код Криволака. Лијева колона је добила задатак да, последије протјеривања бугарских трупа са поменути линије, осигура мостобране на лијевој обали Вардара код Возараца и на ушћу Црне реке. Лијева колона је око подне подилазила положајима код села Брушани, док је десна колона, због заостајања Тимочке дивизије, ватром из артиљеријских оруђа ударана са висова код Демир Капије. Услијед тога, десна колона је напредовала свега два до три километра и стигла до линије Барово – Витач – ката 800. Лијева колона је, захваљујући подршци Коњичке дивизије, разбила бугарску одбрану, па је коњица око 14.30 ушла у Криволак, а Други југословенски пук у 16.22 у Кавадарце, „где је војску одушевљено дочекало грађанство“. Око 18 сати Први југословенски пук је ушао у Возарце и осигурао неоштећени мост преко Црне реке.⁷²

Тек што је прошла поноћ и почео 21. септембар, Други југословенски пук, као претходница Југословенске дивизије, кренуо је према Вардару. Требало је да се, „по сваку цену“, посједне жељезничка пруга покрај Вардара и тако прекине, стратешки изузетно значајна, вардарска комуникација. С обзиром на то да значајнијег отпора није било, у зору су српски војници, последије три године, поново били на обалама те ријеке. По избијању на обалу Вардара, Југословенска бригада је смјестила своје главне снаге код Мужанаца, жељезничког моста на Црној реци и код Возараца. Тако је последије седмодневног „дано-ноћног надирања преко планинског, испресецаног, беспутног и безводног терена“ Југословенска дивизија 21. септембра увече стала на линију Манастир Свети Ђорђе (код Неготина) – Кукурчани – ушће Црне реке у Вардар. Патроле које су прелазиле преко Вардара утврдиле су да у Мужанцима више нема непријатељских снага, „а становништво је истакло беле барјачиће и слободно излази на Вардар да поји стоку“. Захваљујући ниском водостају, већ у току ноћи 21/22. септембра српска војска је почела пребацивање преко Вардара, како би наставила гоњење непријатеља, чије су се снаге повлачиле према Штипу и Градском. Претходница Другог југословенског пука прешла је око три сата изјутра, главнина око 4.20, а за прелаз је

⁷² *Велики рат Србије*, XXVII, 630–636, 664–667, 669–676, 721–726, 760; М. Алимпић, *нав. дело*, 391–392; П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године*, 199–200; исти, *Србија и Солунски фронт*, 226–228; исти, *Србија, Солунски фронт и уједињење*, 233–23; С. Ратковић-Костић, *Дејства Југословенске дивизије у пробоју Солунског фронта*, 264; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 139–140.

коришћен газ код села Мужанци. Свједочанство о преласку Вардара оставио је Александар Ђурић: „На обали Вардара прикупљен је цео наш Први југословенски пук. Пошто моста на реци није било, а у то доба године Вардар није био много дубок, наређено је да се река прегаци. Војници се хватају за руке и коњима за репове, вода заноси, песак измиче испод ногу, али чело пука убрзо, попут главе какве огромне змије, избија на другу обалу.“⁷³

Читав 22. пешадијски пук и један батаљон 21. пешадијског пука Вардарске бригаде пребачени су у рејон Неготина, одакле су потиснули непријатеља према селу Кара-Хоцали и значајним kotaма око њега. До вечери 22. септембра заузет је највиши Кара-Хоцалијски вис. У вечерњим сатима војвода Степановић је наредио груписање на лијевом крилу Друге армије, како би се Југословенска и Коњичка дивизија усмјериле да овладају комуникацијом Криволак – Штип и избију у долину Брегалнице. Проширењем фронта Тимочке и увођењем у борбу 17. колонијалне за половину је скраћен фронт Југословенске дивизије, а све са циљем да она постигне нови задатак. За напад у правцу Штипа Југословенска дивизија је образовала двије колоне. Десну колону су чинили 22. вардарски пук, Први батаљон 21. пука, један брдски и један пољски дивизион, мерзерска батерија и Коњички ескадрон француске 122. дивизије. Њен задатак је био продор правцем Криволак – Кара – Хоцали – Шеоба – Драгојево – Серта (Конечка планина). Лијеву колону је чинила читава Југословенска бригада, један брдски и један пољски дивизион, мерзерска батерија и Југословенски коњички ескадрон. Њен задатак је био да прошири фронт Дивизије до Брегалнице и продре према превоју Топлић – Драгојево. Напад је отпочео 23. септембра, а до вечери су борци Првог југословенског пука избили на западни гребен Серте, док је Други југословенски пук упућен према Штипу, како би послужио као ослонац Коњичкој дивизији.⁷⁴

Почевши од 24. септембра, Коњичка дивизија је нападала Штип. Како би тај градић био ослобођен, у помоћ јој је послата Југословенска

⁷³ *Велики рат Србије, XXVII, 746–750, 755–759; Велики рат Србије за ослобођење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г., XXVIII, 1918. година: офанзива. Други период: гонење. Прва фаза: маневар српских армија у сливу Брегалнице, заузеће Царевог села, Овчег Поља и Скопља. Капитулација Бугарске, Београд 1937, 1–2, 13–15, 53–58, 166–174, 213–217; М. Алимпић, нав. дело, 399, 405–406; П. Опачић, Солунска офанзива 1918. године, 202, 205; А. Д. Ђурић, нав. дело, 742–743; П. Павловић, Н. Пешић, нав. дело, 140.*

⁷⁴ *Велики рат Србије, XXVIII, 213–217; М. Алимпић, нав. дело, 411–413; П. Опачић, Солунска офанзива 1918. године, 231–233, 239; исти, Србија, Солунски фронт и уједињење, 266–267; С. Ратковић-Костић, Дејства Југословенске дивизије у пробоју Солунског фронта, 26–27.*

дивизија. Здружене снаге Коњичке и Југословенске дивизије ушле су у Штип 25. септембра. Истог дана је наређено да главнина снага Југословенске дивизије „одмаршује“ у Кочане и тамо одмијени Коњичку дивизију, која је имала задатак да настави продор према Царевом Селу, тј. да гони бугарске окупационе снаге ка њиховој државној територији, односно предратној србијанско-бугарској граници. Коњичка дивизија је ослободила Кочане 26. септембра и наставила продор у правцу Грљанских висова. Пред снагама Коњичке и Југословенске дивизије бугарске трупе су се повлачиле у неред у преко Пљачковице према Царевом Селу и од Царевог Села ка граници. Према наређењу од 28. септембра, заузимање Царевог Села било је задатак Југословенске дивизије. Међутим, бугарске снаге су „упорно браниле“ прилазе Царевом Селу, чиме се штитила одступница снагама које су се повлачиле из Берова и Пехчева. Јединице Југословенске дивизије ушле су у Царево Село (данас Делчево) око један сат иза поноћи 30. септембра, када су протјерале „слабе непријатељске делове са источне ивице села“.⁷⁵

Слом њене власти у Македонији приморао је Бугарску да затражи примирје. Према *Војној конвенцији о условима примирја између Савезничких држава и Бугарске*, која је потписана у Солуну 29. септембра, Бугарска је изашла из рата, а њене трупе су морале хитно да напусте све преостале окупирани дијелове Србије. Конвенција је ступила на снагу сутрадан, 30. септембра, када су и формално престала непријатељства. У том тренутку Југословенска дивизија се налазила на линији Стамер – Звегар – Бојковци – Остреш – Доњи Црквинец – Гаврил Мала. Њен даљи продор прекинула је вијест о изласку Бугарске из рата, а о томе свједочи извјештај команданта Другог југословенског пука: „Пук је управо почео да се распоређује за наставак борбе, кад Бугари почеше махати белим барјачићима и прилазити нашим рововима, јављајући да је склопљено примирје. Наши војници нису овоме веровали мислећи да је то бугарска подвала, али у 13.15 часова доби пук званичан извештај, да непријатељства с Бугарима престају, јер је с њима закључено примирје.“ С обзиром на „још доста мучну унутрашњу ситуацију у Бугарској“, српска Врховна команда је саопштила да „засад нема користи“ од даљег наступања ка бугарској територији.⁷⁶ Међутим, вијест о крају сукоба са Бугарском није дочекана са одушевљењем у српским редовима: „И ако је непријатељ сломљен и избачен из борбе, вести о примирју наши војници нису примили са нарочитом радошћу. Свакоме се гадио подли

⁷⁵ ВА, П-3, кут. 66, фас. 3, док. 8; *Велики рат Србије*, XXVIII, 369–373, 453–456, 523–528, 580–583, 605–606, 630–633; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 140–141.

⁷⁶ *Велики рат Србије*, XXVIII, 595–597.

бугарски кукавичлук. Док год су имали војске и топова, борили су се најкрвавије и нису мислили о миру. А кад им савезници заробише све топове и читаве дивизије, и кад су најурени преко границе, клекоше на кољена и срамно замолише мир, пристајући на све услове, које су им поставили савезници. Нису имали смелости да се боре у својој земљи, јер су знали шта би било да им наша војска пређе границу и стане враћати жао за срамоту.⁷⁷

Избацивањем Бугарске из рата и ослобођењем територије Македоније нестало је Солунски фронт као поприште сукоба између Антанте и Централних сила. За непуних 15 дана Југословенска дивизија је прешла пут „од Доброг поља до Царевог села“ у дужини од око 250 километара и у борбама и маршу заробила 25 официра, 1.365 војника, 65 топова и мерзера, 54 митраљеза, 1.400 пушака и доста другог ратног материјала. На том путу се „маршевало и дању и ноћу“, а и командант Дивизије пуковник Живановић признао је да се није освртао „на умор, дуге маршеве и рђаво снабдевање трупа“ и свим јединицама саопштио: „И сувише сам лио зној ваш, да бих што више уштедео проливање ваше драгоцене крви. Хтео сам, да тучем непријатеља вашим дугим маршевима а не грудима. У томе сам потпуно успео.“⁷⁸

Шта су за Србију значили српски добровољци у Првом свјетском рату, а нарочито на Солунском фронту, говоре ове ријечи команданта Дринске дивизије пуковника Крсте Смиљанића: „Славни Добровољци! Вас, храбре и јуначке синове: Тужне Босне, Кршне Херцеговине, Крваве Лике и Удбине, Дивне Далмације постојбине легендарних јунака Јанковића и Смиљанића, Поносне Хрватске, Отацбине бесмртника Зрињског и Франкопана; Равне Славоније; Плодног Срема, Баната и Бачке, Лепе Истре и Словеначке, Кршевите Црне Горе, Горде Ческе и Моравске, Несретне Пољске и Галиције, Велике и Племените Русије, Сестре Румуније, Кршевите Албаније – вас, непобедиме јунаке, повукла је у борбу жарка љубав за слободом и ватрена жеља да се раскину ропски ланци вековних непријатеља. Похитасте као орлови крсташи у гњездо мајке Србије да са њеним синовима, потомцима Обилића и Краљевића Марка, лучу слободе високо уздигните и да без суза и страха, сунце слободе пронесете широм ваших крајева. Ви полетесте на крилима свести као анђели мира да донесете дан тамо, где је руља Хуна и Варвара обавила све у мрклу ноћ. Ваша врела срца, пуна честољубља и осветничке крви, без мрље и срама, принесте на олтар Велике Србије и створисте легенде.“⁷⁹

⁷⁷ М. Алимпић, *нав. дело*, 417–419, 425, 429, 433–434, 444–445, 456; П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године*, 253; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 149.

⁷⁸ *Велики рат Србије*, XXVIII, 644–648.

⁷⁹ ВА, П–3а, кут. 73, фас. 4, док. 9; *Југословенски добровољци 1914–1918*, 374–376.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Војни архив, Пописник 3. [Vojni arhiv, Popisnik 3]
ВА, Пописник 3а. [VA, Popisnik 3a]

Извори – Primary Sources

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, XV, 1916. година: реорганизација српске војске на Крфу и пребацивање у Солун и околину, Београд 1929. [Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca, XV, 1916. godina: reorganizacija srpske vojske na Krfu i prebacivanje u Solun i okolinu, Beograd 1929]

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, XVI, 1916. година: излазак на Солунски фронт и почетак операције српске војске (од 17. VI до 16. VIII), Београд 1929. [Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca, XVI, 1916. godina: izlazak na Solunski front i početak operacije srpske vojske (od 17. VI do 16. VIII), Beograd 1929]

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, XVII, 1916. година: припреме за офанзиву на Солунском фронту од 17. августа–14. септембра, заустављање бугарске офанзиве и офанзива српских трупа. Први период: Горничевска битка, Београд 1929. [Veliki rat za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca, XVII, 1916. godina: pripreme za ofanzivu na Solunskom frontu od 17. avgusta–14. septembra, zaustavljanje bugarske ofanzive i ofanziva srpskih trupa. Prvi period: Gorničevska bitka, Beograd 1929]

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, XVIII, 1916. година: офанзива српске војске на Солунском фронту. Други период: заузеће Кајмакчалана, Старковог гроба и Совичких положаја, Београд 1930. [Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca, XVIII, 1916. godina: ofanziva srpske vojske na Solunskom frontu. Drugi period: zauzeće Kajmakčalana, Starkovog groba i Sovičkih položaja, Beograd 1930]

Велики рат за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г., XIX, 1916. година: офанзива српске војске на Солунском фронту 1916 г. Трећи период: операције на Црној реци и заузеће Битоља. Део I: заузеће Тепавачких положаја, Београд 1930. [Veliki rat za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918 g., XIX, 1916. godina: ofanziva srpske vojske na Solunskom frontu 1916 g. Treći period: operacije na Crnoj reci i zauzeće Bitolja. Deo I: zauzeće Tepavačkih položaja, Beograd 1930]

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г., XX, 1916. година: офанзива српске војске на Солунском фронту. Трећи период: операције на Црној реци и заузеће Битоља. Део II: освојење kota 1212 и 1378 и пад Битоља, Београд 1931. [Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918 g., XX, 1916. godina: ofanziva srpske vojske na Solunskom frontu. Treći period: operacije na Crnoj reci i zauzeće Bitolja. Deo II: osvojenje kota 1212 i 1378 i pad Bitolja, Beograd 1931]

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г., XXI, 1916 и 1917. година: рововска војна српске војске на Солунском фронту. I период рововске војне, Београд 1931. [Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i

Slovenaca 1914–1918 g., XXI, 1916 i 1917. godina: rovovska vojna srpske vojske na Solunskom frontu. I period rovovske vojne, Београд 1931]

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г., XXIII, 1917. година: рововска војна српске војске на Солунском фронту. Други период рововске војне: дефанзива српске војске, Београд 1933. [*Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918 g.*, XXIII, 1917. godina: rovovska vojna srpske vojske na Solunskom frontu. Drugi period rovovske vojne: defanziva srpske vojske, Београд 1933]

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г., XXIV, 1917. година: рововска војна српске војске на Солунском фронту. Други период рововске војне: наставак, Београд 1933. [*Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918 g.*, XXIV, 1917. godina: rovovska vojna srpske vojske na Solunskom frontu. Drugi period rovovske vojne: nastavak, Београд 1933]

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г., XXV, 1918. година: рововска војна српске војске на Солунском фронту. Други период рововске војне: наставак, Београд 1934. [*Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918 g.*, XXV, 1918. godina: rovovska vojna srpske vojske na Solunskom frontu. Drugi period rovovske vojne: nastavak, Београд 1934]

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г., XXVI, 1918. година: рововска војна српске војске на Солунском фронту. Трећи период рововске војне: припреме за офанзиву, Београд 1935. [*Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918 g.*, XXVI, 1918. godina: rovovska vojna srpske vojske na Solunskom frontu. Treći period rovovske vojne: pripreme za ofanzivu, Београд 1935]

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г., XXVII, 1918. година: офанзива. Први период: Добропољска битка. Пробој непријатељског фронта и избијање српске војске на реку Вардар, Београд 1936. [*Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918 g.*, XXVII, 1918. godina: ofanziva. Prvi period: Dobropoljska bitka. Proboj neprijateljskog fronta i izbijanje srpske vojske na reku Vardar, Београд 1936]

Велики рат Србије за ослобођење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г., XXVIII, 1918. година: офанзива. Други период: гонење. Прва фаза: маневар српских армија у сливу Брегалнице, заузеће Царевог села, Овчег Поља и Скопља. Капитулација Бугарске, Београд 1937. [*Veliki rat Srbije za oslobođenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918 g.*, XXVIII, 1918. godina: ofanziva. Drugi period: gonjenje. Prva faza: manevar srpskih armija u slivu Bregalnice, zauzeće Carevog sela, Ovčeg Polja i Skoplja. Kapitulacija Bugarske, Београд 1937]

Димитријевић К., *Пробој Солунског фронта: јунаци „Српске трилогије“ говоре*, Београд 2014. [Dimitrijević K., *Proboj Solunskog fronta: junaci „Srpske trilogije“ govore*, Београд 2014]

Драшкић П. М., *Моји мемоари*, Београд 1990. [Draškić P. M., *Moji memoari*, Београд 1990]

Ђурић А. Д., *Ка победи*, Голгота и васкрс Србије 1915–1918, прир. С. Ђурић, В. Стевановић, Београд 1986, 737–746. [Ђурић А. Д., *Ка победи*, Golgota i vaskrs Srbije 1915–1918, прир. С. Ђурић, В. Stevanović, Београд 1986, 737–746]

Ђурић А., *Солунци говоре*, Чачак/Крагујевац 2014¹¹. [Ђурић А., *Solunci govore*, Čačak/Kragujevac 2014¹¹]

Ђурић М. С., *Од Доброг поља до Царевог Села (Службени извештај ратног дописника Југословенске дивизије)*, Добровољачки гласник 31 (2008) 15–18. [Ђурић М. С., *Od Dobrog polja do Carevog Sela (Službeni izveštaj ratnog dopisnika Jugoslovenske divizije)*, Dobrovoljački glasnik 31 (2008) 15–18]

Југословенски добровољци 1914–1918: Србија, Јужна Америка, Северна Америка, Аустралија, Француска, Италија, Солунски фронт, прир. Н. Поповић, Београд 1980. [*Jugoslavenski dobrovoljci 1914–1918: Srbija, Južna Amerika, Severna Amerika, Australija, Francuska, Italija, Solunski front*, прир. Н. Поповић, Београд 1980]

Крејаковић С., *Кајмакчалан – капија слободe*, Голгота и васкрс Србије 1915–1918, прир. С. Ђурић, В. Стевановић, Београд 1986, 409–419. [Крејаковић С., *Kajmakčalan – kapija slobode*, Golgota i vaskrs Srbije 1915–1918, прир. С. Ђурић, В. Стевановић, Београд 1986, 409–419]

Крејаковић С., *Погибија војводе Вука на Груништу*, Голгота и васкрс Србије 1915–1918, прир. С. Ђурић, В. Стевановић, Београд 1986, 420–425. [Крејаковић С., *Pogibija vojvode Vuka na Gruništu*, Golgota i vaskrs Srbije 1915–1918, прир. С. Ђурић, В. Стевановић, Београд 1986, 420–425]

Маџаревић Д. Т., *Каплар Сима „зубима коље“ Бугаре*, Добровољци у ратовима 1912–1918: доживљаји и сећања, ур. Р. Кашанин, Београд 1971, 339–340. [Маџаревић Д. Т., *Kaplar Sima „zubima kolje“ Bugare*, Dobrovoljci u ratovima 1912–1918: doživljaji i sećanja, ур. Р. Кашанин, Београд 1971, 339–340]

Прелазак српске војске са четворне на тројну формацију, Добровољачки гласник 28 (2006) 162. [*Prelazak srpske vojske sa četvorne na trojnu formaciju*, Dobrovoljački glasnik 28 (2006) 162]

Пробој Солунскога Фронта: предавање ђенерала Петра Пешића (држано 9. априла 1922. г. у дворани Народне Скупштине, у Београду, у корист подизања споменика незнатом јунаку), Београд 1922. [*Proboj Solunskoga Fronta: predavanje đenerala Petra Pešića (držano 9. aprila 1922. g. u dvorani Narodne Skupštine, u Beogradu, u korist podizanja spomenika neznanom junaku)*, Београд 1922]

Трифунковић И. Ж., *Крв четника*, Београд 1930. [Trifunović I. Ž., *Krv četnika*, Београд 1930]

Литература – Secondary Works

Ivetić V., *Struktura brojnog stanja srpske vojske na Solunskom frontu 1916–1918. godine*, Vojnoistorijski glasnik 3 (1998) 122–130.

Орачић Р., *Srpska vojska na Solunskom frontu i stvaranje zajedničke jugoslovenske države*, Stvaranje jugoslovenske države 1918., Београд 1983, 115–134.

Ratković B., *Borbena dejstva srpske vojske na Solunskom frontu 1916 – septembra 1918*, Vojnoistorijski glasnik 2–3 (1995) 109–139.

Алимпчић М., *Солунски фронт*, Београд 1967. [Alimpić M., *Solunski front*, Београд 1967]

Богдановић Б., *Браћа по оружју*, Београд 2015. [Bogdanović B., *Braća po oružju*, Београд 2015]

Гулић М., *Бокељи на страни Србије у Првом светском рату*, Херцег Нови 2015. [Gulić M., *Vokelji na strani Srbije u Prvom svjetskom ratu*, Herceg Novi 2015]

Живојиновић С., *Организовање и пробој Солунског фронта*, Глас цркве 4 (1988) 21–28. [Živojinović S., *Organizovanje i proboj Solunskog fronta*, Glas crkve 4 (1988) 21–28]

Живуловић Серафим Ж., *Напред у отаџбину: пробој Солунског фронта*, Београд 2017². [Živulović Serafim Ž., *Napred u otadžbinu: proboj Solunskog fronta*, Београд 2017²]

Јеринић П., *Војин Поповић – живот посвећен отаџбини*, Добровољачки гласник 28 (2006) 163–171. [Jerinić P., *Vojin Popović – život posvećen otadžbini*, Dobrovoljački glasnik 28 (2006) 163–171]

Јовановић А. С., *Добровољачки одреди српске војске у I светском рату*, Добровољачки гласник 8 (1996) 9–21. [Jovanović A. S., *Dobrovoljački odredi srpske vojske u I svetskom ratu*, Dobrovoljački glasnik 8 (1996) 9–21]

Јовановић А. С., *Војска, добровољци и устаници ослобађају Отаџбину 1918.*, Добровољачки гласник 12 (1998) 29–43. [Jovanović A. S., *Vojska, dobrovoljci i ustanici oslobađaju Otadžbinu 1918.*, Dobrovoljački glasnik 12 (1998) 29–43]

Јовић П. Р., Поповић Н. Б., *Добровољци 1912–1918. Најхрабрији међу храбрима*, II, Београд 1989. [Jović P. R., Popović N. B., *Dobrovoljci 1912–1918. Najhrabriji među hrabrima*, II, Beograd 1989]

Кризман Б., *Хисторијско значење пробоја Солунског фронта у јесен 1918*, Летопис Матице српске 403 (1969) 531–546. [Krizman B., *Historijsko značenje proboja Solunskog fronta u jesen 1918*, Letopis Matice srpske 403 (1969) 531–546]

Мариновић Н. Ј., *Војвода Вук: пешадијски потпуковник Српске војске Војин Поповић*, Београд 2006. [Marinović N. J., *Vojvoda Vuk: pešadijski potporučnik Srpske vojske Vojin Popović*, Beograd 2006]

Марческу Н., *Добровољачки одред Војводе Вука на Солунском фронту*, Добровољачки гласник 10 (1997) 36–45. [Marčesku N., *Dobrovoljački odred Vojvode Vuka na Solunskom frontu*, Dobrovoljački glasnik 10 (1997) 36–45]

Марческу Н. Ђ., *Потпуковник Војин Поповић – Војвода Вук*, Добровољачки гласник 24 (2004) 97–100. [Marčesku N. Đ., *Potporučnik Vojin Popović – Vojvoda Vuk*, Dobrovoljački glasnik 24 (2004) 97–100]

Милићевић Т. К., Миленковић С. Т., *Пробoj Солунског фронта и Балкански маневар: поводом 50-годишњице 1918–1968*, Берн 1968. [Milićević T. K., Milenković S. T., *Proboj Solunskog fronta i Balkanski manevar: povodom 50-godišnjice 1918–1968*, Bern 1968]

Мицић М., *Српско добровољачко питање у Великом рату (1914–1918)*, Ново Милошево/Београд 2014. [Micić M., *Srpsko dobrovoljačko pitanje u Velikom ratu (1914–1918)*, Novo Miloševo/Beograd 2014]

Мицић М., *Американци: српски добровољци из САД (1914–1918)*, Ново Милошево 2018. [Micić M., *Amerikanci: srpski dobrovoljci iz SAD (1914–1918)*, Novo Miloševo 2018]

Опачић П., *Солунска офанзива 1918. године. Српска војска у завршном периоду Првог светског рата*, Београд 1980. [Opačić P., *Solunska ofanziva 1918. godine. Srpska vojska u završnom periodu Prvog svetskog rata*, Beograd 1980]

Опачић П., *Србија и Солунски фронт*, Београд 1984. [Opačić P., *Srbija i Solunski front*, Beograd 1984]

Опачић П., *Завршетак Првог светског рата – Пробoj Солунског фронта – Почетак Слома војних снага Централних сила и стварање Југославије*, Архив за историју здравствене културе Србије 1–2 (1989) 7–17. [Opačić P., *Završetak Prvog svetskog rata – Proboj Solunskog fronta – Početak Sloma vojnih snaga Centralnih sila i stvaranje Jugoslavije*, Arhiv za istoriju zdravstvene kulture Srbije 1–2 (1989) 7–17]

Опачић П., *Србија, Солунски фронт и уједињење 1918.*, Београд 1990. [Opačić P., *Srbija, Solunski front i ujedinjenje 1918.*, Beograd 1990]

Опачић П., *Попуна српске војске добровољцима 1916–1918*, Добровољачки гласник 8 (1996) 36–50. [Opačić P., *Popuna srpske vojske dobrovoljcima 1916–1918*, Dobrovoljački glasnik 8 (1996) 36–50]

Опачић П., *Солунски фронт: Зејтинлик*, Београд 2004³. [Opačić P., *Solunski front: Zejtinlik*, Beograd 2004³]

Павловић П., Пешић Н., *Ратни добровољци на Солунском фронту и у ослобођењу отаџбине*, Београд 2008. [Pavlović P., Pešić N., *Ratni dobrovoljci na Solunskom frontu i u oslobođenju otadžbine*, Beograd 2008]

Пешић Н., Голубовић В., Павловић П., *Војвода Вук: ратничка легенда*, Нови Сад/Београд 2016. [Pešić N., Golubović V., Pavlović P., *Vojvoda Vuk: ratnička legenda*, Novi Sad/Beograd 2016]

Поповић Б. Ђ., *Војин Поповић – Војвода Вук (Сјеница, 9. децембар 1881 – Груниште, Битољ, 29. новембар 1916)*, Добровољачки гласник 8 (1996) 95–103. [Popović B. Đ., *Vojin Popović – Vojvoda Vuk (Sjenica, 9. decembar 1881– Grunište, Bitolj, 29. novembar 1916)*, Dobrovoljački glasnik 8 (1996) 95–103]

Поповић Н. Б., *Српска влада и добровољачко питање*, Србија 1916. године, Београд 1987, 193–208. [Popović N. B., *Srpska vlada i dobrovoljačko pitanje*, Srbija 1916. godine, Beograd 1987, 193–208]

Поповић Н. Б., *Бројно стање и национална структура добровољаца у српској војсци у Првом светском рату*, Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца, Београд 1996, 273–281. [Popović N. B., *Brojno stanje i nacionalna struktura dobrovoljaca u srpskoj vojsci u Prvom svetskom ratu*, Dobrovoljci u oslobodilačkim ratovima Srba i Crnogoraca, Beograd 1996, 273–281]

Ратковић-Костић С., *Реорганизација и преоруђавање српске војске 1916. и 1917. године са посебним освртом на дејства Југословенске дивизије*, Добровољачки гласник 10 (1997) 9–25. [Ratković-Kostić S., *Reorganizacija i preoružavanje srpske vojske 1916. i 1917. godine sa posebnim osvrtom na dejstva Jugoslovenske divizije*, Dobrovoljački glasnik 10 (1997) 9–25]

Ратковић-Костић С., *Дејства Југословенске дивизије у пробоју Солунског фронта*, Добровољачки гласник 12 (1998) 22–28. [Ratković-Kostić S., *Dejstva Jugoslovenske divizije u probouju Solunskog fronta*, Dobrovoljački glasnik 12 (1998) 22–28]

Револ Ј., *Победа у Македонији: пробој Солунског фронта*, Београд 1936. [Revol J., *Pobeda u Makedoniji: probouju Solunskog fronta*, Beograd 1936]

Ристић Р., *Добровољци из прекоморских земаља на Солунском фронту*, Добровољачки гласник 10 (1997) 46–57. [Ristić R., *Dobrovoljci iz prekomorskih zemalja na Solunskom frontu*, Dobrovoljački glasnik 10 (1997) 46–57]

Скоко С., *Бој на Кајмакчалану*, Србија 1916. године, Београд 1987, 33–63, 281. [Skoko S., *Boj na Kajmakčalanu*, Srbija 1916. godine, Beograd 1987, 33–63, 281]

Станић Ђ., *Верници српства и отаџбине: оглед о добровољцима Великог рата Србије 1914–1918. године*, Београд 2003. [Stanić Đ., *Vernici srpstva i otadžbine: ogled o dobrovoljcima Velikog rata Srbije 1914–1918. godine*, Beograd 2003]

Milan Gulić

SERBIAN VOLUNTEERS AND SALONIKA FRONT

Summary

After the military breakdown of Serbia at the end of 1915, the only way to enlist her army was to get volunteers. The volunteers were mostly Austro-Hungarian nationals, coming from the Eastern Front, North America and other parts of the world. Volunteers mostly fought in three special units of the Serbian army on the Salonika front, although they were in other units. Volunteers made up the majority of the Volunteer Detachment, the Battalion of the Serb Volunteers and the Yugoslav Division. The Volunteer Detachment was formed in August 1915 and was the first unit of the Serbian army to join the Salonika Front. After the commander's death and terrible losses, it was disbanded in February 1917. The Battalion of the Serb Volunteers was formed in March 1916 and operated until December 1917. The Yugoslav Division was formed by the former Vardar Division, following the arrival of thousands of volunteers from the Eastern Front. It participated in the breakthrough of the Salonika Front and the liberation of Serbia and Montenegro.

Чланак примљен: 30. 04. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 13. 07. 2020.